नवें लेणें

(उत्कृष्ट मराठी ललितनिबंधांचा प्रातिनिधिक संग्रह)

सपादक :

सौ० कमलाबाई टिळक

रामचंद्र रावजी नातू

पुरुषोत्तम आत्माराम चित्रे

"जीवन साहित्य"

: ३ :

पुजलेलीं आहेत. फरक असेल तर त्यांच्यांत रुपें व हीण यांच्या प्रमाणा-बाबतच असतो.

लोकाच्या मनोवृत्तीचे मला केव्हां केव्हां हंसू येतें. त्यांना खोटीं नाणी चालत नाहींत, परतु खोटे पुढारी मात्र चालतात! वेश्या, वकील आणि वैद्य या तीन 'व'कारांना पोटासाठी खोटें बोलावे लागतें असें जुने सुभाषित मला कुठेतरी वाचल्याचे अंधुक आठवते. सध्यांच्या 'पुरोगामी' काळांत मात्र खोटें बोलण्याचा, बेछूट थापा मारण्याचा अधिकार व्यापारी, देशभक्त व साक्षीदार यांच्या वांट्याला आलेला दिसतो.

लटके पुढारी, खोटे मित्र, खोटे वैभव, सारे काहीं खोटें जगाला चालते, पण खोटें नाणें मात्र चालत नाहीं हें नवल नव्हे काय? आणि गंमत ही कीं, ज्याला जग खरे नाणे समजते व मोठी किमत देतें, त्यांत रुप्याबरोबरच हीणही मिसळलेले असतेंच. पैशाच्या ज्या कर्णमधुर आवाजाने बहिरेही जागे होतात, तो मधुर नाद नाण्यांत असलेल्या हीणाचाच प्रभाव असतो. खरें आपण खणखणीत वाजवून घेतों, त्या वेळी आपल्या त्या कृतीचा खरा अर्थ त्या नाण्यांत योग्य प्रमाणांत हीण आहे की नाहीं हे अजमावून पाहणे असाच होतो हे कितीजणांच्या ध्यानीं येते? हीण पाहून नाण्याचा अस्सलपणा पारखण्याची आमची पद्धत कांहीं और म्हटली पाहिजे! एकाद्या व्यक्तीच्या बदमाषगिरीचें माप करून तिला साधुत्वाचे शिफारसपत्र देण्यापैकीच हा प्रकार नव्हे काय?

खरी नाणी पारखून घेण्याची जी दक्षता समाज बाळगतो ती पुढारी किंवा मान्यवन्त लोक पारखून घेतांना जर दाखविण्यांत आली, तर कित्येक लोकाच्या रूपावरील दिखाऊ बेगड दूर होऊन आंतील हिडिसपणाचे दर्शन आपणांस किळस आणण्यास कारण होईल याविषयी मला शंका नाही. मला वाटते, या आत्मवंचनेचें दुःख टाळण्यासाठीच नाणीं पारखून घेण्याची कसोटी मान्यवर शिष्टांची पारख करतांना लावण्याचे समाज जाणूनबुजून टाळीत आला असावा. त्यामुळें सोने कोणते नि पितळ कोणते याचें वर्गीकरण न होतांच सद्‌गुणी आणि सोंगाडे, कलावंत व कोल्हाटी, असली मडळी त्या त्या क्षेत्रांत गर्दीनें वावरतांना दिसतात!

नाणें खरें असो की खोटें असो, ते 'चलनी' असेपर्यंतच त्याला व्यवहारांत किंमत. 'दिखनेमे ढब्बू और चलनेमे शिवराई' या म्हणीचा अक्षरशः अर्थ घेतला, तर या विधानाला तो पोषकच होईल. माणसे कितीहि चांगली व पराक्रमी असलीं तरी कांही कालाने तीं कालवश होतात, तशीं नाणीहि खरी व खणखणीत वाजणारीं असली तरी कालांतराने ती इतिहासांत जमा होतात. शिवाजीच्या वेळची खरीं नाणी देखील आज कोणाकडे असली तरी पुराणवस्तुसंग्रहालयापलीकडे त्यांना आतां कोण किमत देणार? फार कशाला, कंपनी सरकारच्या वेळची नाणीं आज इंग्रज सरकारच्या राजवटींत चालणार नाहीत. नाण्यांचे महत्त्व त्यांच्या खरेपणावर व त्यांचा मान चलनीपणावर अवलंबून असतो. एकदां नाणे चलनातून गेलें की तें कितीहि चागले असो, व्यवहारांत त्याला नंतर कोणी विचारीत नाही.

मान्यवर लोकांची स्थितीही तशीच असते. त्याचा चालता काळ आहे तोवरच त्यांचा बडेजाव राखला जातो. पण एकदां का ते 'ग्राइमबार' झाले, की आठवणी व आख्यायिका यांच्यापलीकडे त्यांना फार थोडे आयुष्य उरतें. गणेशोत्सवांत दरवर्षी नव्या गणपतीचे पूजन चालते, तसे समाजांत नेहमी नवे लोक पूजिले जातात. राणीछापाचा रुपया कायदेशीर नाणे असतांही त्याचा स्वीकार करण्यास पुष्कळांची का कूं दिसून येते याचे कारण लोकांची नवपूजक वृत्तीच! नाण्याप्रमाणेच पुढाऱ्यांत किंवा मान्यवंत मंडळीत समाजाला नेहमी नवे नवे हवेसे वाटतें.

आणि खोट्या नाण्यांना फावते ते समाजाच्या या वृत्तीमुळेच. खोटीं नाणी वरून दिसायला चकचकीत दिसतात, तसे नवे पुढारीहि आवेशाने थबथबल्यासारखे भासतात. पण दोघांचाहि तो दिखाऊपणा तकलुबी असतो. ज्यांचा चालता काळ संपला आहे असे कांही इसम आपलें महत्त्व जाणवून देण्याच्या महत्त्वाकांक्षेने प्रेरित होऊन थापा मारूं लागतात; पण पेंढा भरलेल्या मृत श्वापदाप्रमाणें हा प्रकार दिसायला मोहक असला, तरी निर्जीव असतो. खोटी नाणी जवळ बाळगणारा जसा बाजारांत फजित पावतो, तद्वत् असल्या खोट्या पुढाऱ्यांच्या नादी लागणारे व्यवहारांत बत्तिशी फोडून घेतात.

खोटी नाणीं, खोटे पुढारी यांच्याप्रमाणेच आपल्याला दगा देणाऱ्या आणखी दोन बाबी म्हणजे खोटी बुद्धि व खोटी आशा—माणसाला खोटी बुद्धि झाली की, त्याच्या पायाखालीं दुर्दैवाचा खड्डा खणला गेलाच म्हणून समजावें. संशयकल्लोळांतील फाल्गुनरावाप्रमाणे

"खोटी बुद्धि केवि झाली ?"

असा पश्चात्ताप करण्याची पाळी पुष्कळांवर येते. खोट्या बुद्धीप्रमाणेच खोटी आशाही घातकीच. खोट्या आशेनेच माणसे आंकडे लावतात, शर्यत खेळतात; पण त्याचा परिणाम खोटें नाणे पदरांत पडण्यांत होतो. 'जिंदगी' बोलपटातील रतनलालप्रमाणे जो खोट्या नाण्याला

"ये है मेरी जीवन आशा
यही है मेरी सारी पूंजी, यही है सब धन माया
ऑख की ठंडक मनकी ढाढस अन्नदाता ये है"

असे मानील त्याची निराशा होण्याला कठोर व्यवहारात वेळ लागणार नाहीं. ज्याचा दाम खोटा, त्याच्या कपाळी गोटा हे ठरलेले !

श्री. स. भावे

जातीच्या सुंदरांना कांहींही शोभतें !

जातीच्या सुंदरांना खरोखरच का काहीही शोभतें ?

जे सुंदर असतील किंवा ज्या सुंदरी असतील त्यानाच विचारून पहा ! पण आपल्याला अगदी म्हटल्या वेळीं सुंदर किंवा सुंदरी कोठे भेटणार ? आपण एकाद्या अमेरिकन किंवा युरोपिअन तरुणीच्या प्रसाधन-मंदिरांत प्रवेश (अर्थात् काल्पनिक) करूं या !

तिच्या टेबलावरील सौंदर्य शोभविण्याची, वाढविण्याची किंवा खुलविण्याचीं वेगवेगळी आऊतें आणि उपकरणे जर पहाल तर तुम्ही स्तंभित होऊन जालच, पण त्याबरोबरच जातीच्या सुंदराना, तसेच मानलेल्या सुंदरांना, काहींही शोभत नसून विशिष्टच गोष्टी शोभतात याबद्दल तुमची खात्री पटेल.

मी आताच आऊते हा शब्द वापरला तो कोणाला अतिशयोक्तीचा वाटेल. पण अगदी पूर्ण विचारान्तीच मी तो शब्द योजिला आहे. सौंदर्यसाधनाची खरोखर आऊतेच त्या ठिकाणी तुम्हाला आढळतील. जमीन करणाऱ्या शेतकऱ्याजवळ ज्याप्रमाणे तुम्हाला नागर, कुळव, पाभर, कोळपे, खुरपे, टंताळे, विळा, कोयता...इत्यादि अनंत हत्यारं दिसतील, तश्शीच बरोबर तुम्हाला या टेबलावर सौंदर्याच्या मशागतीची आऊते दिसतील. नखाची निगा करण्याची हत्यारे, तसेच केसांना कुरळ कुरळ वेटोळीं पाडण्याचीं यंत्रे ... भिवया रेखीव करण्याची साधनें......

त्या सगळ्यांचीं नांवेसुद्धां मला माहीत नाहींत. पण माझ्या-बरोबर जरा काही वेळ त्या टेबलावरल्या वस्तू धुंडून पहा. ही पहा एक चामड्याची पेटी. किती लहान लहान शस्त्रें यात मखमलीच्या गाद्यावर व्यवस्थित ठेवलीं आहेत ! या सर्वांचा उपयोग केवळ नखे सुंदर करणे हा आहे. ही पहा सेल्युलाईडची एक अणकुचीदार सळी. हिचा उपयोग प्रथम नखे साफ करणें. दुसरे पहा एक कानकोरण्याच्या पात्याएवढें,

पण टोंकाला जरा धारेचे आणि खोलगट पाते असलेले लहानसे शस्त्र. याने नखाच्या बुंध्याकडे येणारी कातडी हळूंहळूं कापून तरी [illegible] किंवा अलगत मागल्यामागे बसवून तरी टाकावयाची, आणि जिव्हाळ्या अलगत साफ करावयाच्या. ही एक मोठी कानस आहे. हिनें नखांची टोंके घांसावयाची व त्यांना त्रिकोणी, अर्धचन्द्राकृति वगैरे इच्छित आकार आणावयाचा. ह्या एका चमत्कारिक टोंकाच्या कात्रीनें कानशीच्या धारेतून राहिलेली नखाची बारीकसारीक टोंके कापून टाकावयाची. ह्या एका ब्रशाने तीं मग साफ करावयाचीं.

पण एवढ्याने कोठे भागणार ? ही एक दुसरी पेटी पहा. तुम्हाला वाटेल की, ही तरुणी चित्रकार आहे व तिच्या रंगाची पेटी आहे ही. ती चित्रकार असेल कदाचित्—आपल्याला ते आता कसे कळणार ?—पण ही चित्रणाच्या रंगाची पेटी नव्हे, यावर विश्वास ठेवा. ह्या पेटीत एका बाजूला लहान लहान वाटोळ्या पावडरदाण्या आहेत. ह्यांतील इष्ट रंगाची पावडर आतांपर्यंत तयार झालेल्या नखांवर घासावयाची. आणि मग ह्या ज्या दुसऱ्या रंगाच्या नळ्या आहेत त्यांतील इष्ट तो रंग—बहुधा गडद तांबडा—नखावर हळुवार रीतीने चढवावयाचा. मग ही एवढी कमावलेली, बोटांच्या मूळच्या लांबीच्या पुढे धांवणारी, एकाद्या माणका-प्रमाणे चमकणारी, रेखीव नखे हातवारे करतांना कशी हलत असतील, याची कांही तुम्हांला नुसती कल्पनाच नको करावयाला—अमेरिकन चित्रपटात तुम्ही ती पुष्कळदां पहातां.

या प्रसाधनमंदिरात परवानगीशिवाय आणखी जास्त वेळ थांबणे अर्थातच धोक्याचें आहे. तरी पण दबत दबत दोनचार गोष्टी पाहूं व मग पोबारा करू. ही एक मोठी पेन्सिल पहा ! फार मऊ आहे ती. भिवया कमी असतील तर हळूच ह्या पेन्सिलीनें दोन सुंदर धनुष्याच्या आकृती भिवयांच्या जागीं उटवून द्यावयाच्या ! काळाकुट्ट रंग देते ती ! ही दुसरी एक पेन्सिलीसारखीच जाड तांबड्या रंगाची नळी आहे. हिने ओंठाना सुंदर रंग आणावयाचा हे तर आपण ताडलेच असेल. हा एक ताराचा चाप आहे. हा डोक्यावर व्यवस्थेशीर बांधून चांगले दोनचार तास ध्यान धरून बसावयाचे म्हणजे केसावर, अमर नसल्या तरी काही काळ टिकणाऱ्या, सुंदर कुरळ्या वळ्या फुलून जातात.

पावडर–पफ वगैरेसारख्या परिचित गोष्टी पहाण्यांत आपण न घालवूं या.

या टेबल धुंडाळण्यामध्यें आपण एक तत्त्वच धुंडाळले नाहीं ीच्या मते तरी त्यांना कांहीही शोभते असे नाही! काय रवूनच मग त्या आपला साज करतात, आणखी त्याकरिता ाटपट करतात, मोटमोटाली किमती मासिके खरेदी करतात, ाचा दैनिकाचे प्रसाधन सदर (Beauty Page) घेऊन ात, त्यातील उपदेश यथाशक्य पाळतात, आणि त्यासाटीं पाहिले तसली शस्त्र-साधने खरेदी करतात.

ाचे यावर प्रत्युत्तर येईल, "ही सर्व पाश्चात्यांचीं वेडें आहेत! ठ मत कदाचित् की, जातीच्या सुंदराना काहीही शोभते ा आमचे आपले भारतीय मत तसें आहे." म्हणणारा म्हणो परिस्थिति मात्र त्याला याच्या अगदीं विरुद्ध आढळेल. ीन काळीं भारतीय ललना सौंदर्यसाजाकरिता काय काय करीत सा परिचय जरी त्याने करून घेतला तरी तो आपले मत ीील. "पूर्वी पावडर, ब्रश, रंगाच्या नळ्या वगैरे कृत्रिम त्र कुठे? कांहींतरी गप्पा मारता आहा झालें! आम्हांला वाचता येत नसले तरी आम्हांला कांहीं जुन्या गोष्टींची है कीं नाहीं?" असें आपण म्हणाल.

मान्य आहे कीं, पूर्वी असली कृत्रिम साधने फारशी नव्हती; भारतीय मात्र रसिक नव्हते असे नाही. निसर्गातील सुंदर ाचा उपयोग ते प्रसाधनाकडे करीत. लोध्र नांवाचे एक फूल सुरेख मऊ अशी कितीतरी सुवासिक पावडर असते. त्या पफ्' सारखा उपयोग करून स्त्रिया ही पावडर तोंडाला ठ्याचीं पाने वाटून त्यांचा सुंदर लाल रंग ओंठांना व नखांना ळ्या कोंवळ्या मंजऱ्या तोडून कानावर टेवीत. आपल्या सख्यांकडून नाजूक हातानें बारीक वेली गालावर किंवा न घेत. काजळाची एक छटा डोळ्यात पाडीत. तांबड्या मोहक पिंपळपान भालप्रदेशावर रेखीत. चंदनाची गार ा लावीत ... मला तर पुष्कळदां असें वाटते की, किती

मोहक आणि आकर्षक दिसत असतील त्या स्त्रिया ? त्यांच्या प्रसाधनापुढें प्रथम वर्णिलेला आधुनिक शृंगारसाज बराचसा कलाहीन ठरेल. पण तुलनेत शिरा कशाला आपण ? आपण एवढें पाहिले कीं, पूर्व गोलार्धांत काय किंवा पश्चिम गोलार्धांत काय, सौंदर्याला कांही कोणीं मोकळे सोडले नाही. त्याला कलेच्या कह्यात आणून शोभविले, खुलविले, वाढविले. जातीच्या सौंदर्याला कृतीची पुष्टी दिली.

मग मुळांत म्हटले कोणी कीं,...जातीच्या सुंदराना काहीही शोभते म्हणून ?

हा प्रश्न प्रथमच जर आपण केला असता तर या सर्व पाल्हाळातून आपण सुटला नसता का ? ते राहूं द्या; पण याचा आपण शोध करूं या की, हे तत्त्व काढले कोणी—शाहण्याने कीं वेड्याने ? कारण वेड्याने जर ते प्रसृत केले असेल तर त्याला तिथेच सोडून दिलेले बरे नाही का ?

आणि खरोखरच ते एका प्रेमवेड्याने शोधून काढले ! आणि तो म्हणजे असातसा कोणी नव्हे तर राजा दुःष्यन्त ! वास्तविक तो गेला होता शिकारीला म्हणून, पण थकल्याभागल्यामुळे विश्रांतीच्या उद्देशाने जो कण्वमुनीच्या आश्रमात गेला तेथे विश्रांति घेण्याच्या आधी प्रेमांतच सापडला. फुलानी बहरलेल्या एकाद्या नाजूक लतेप्रमाणें सौंदर्याने जिकडून तिकडून नुसती फुलून गेलेली शकुंतला आणि तिच्या दोन कमनीय मैत्रिणी झाडांना पाणी घालीत होत्या, आपापसांत थट्टामस्करी करीत होत्या, खेळत होत्या, खिदळत होत्या. त्या दृश्यानें त्या तरुण राजाला मोहविले. झाडाआड लपून वृक्षसेचनाचा तो रमणीय देखावा डोळेभर पाहण्यात तो अगदी गढून गेला. त्याचे भान हरपले. त्याचे मन शकुंतलेनें केव्हां पकडले ते त्याच्या लक्ष्यांतसुद्धां आले नाही. वास्तविक शकुंतलेचे प्रसाधनही कांही मोठे आकर्षक नव्हते. ओबडधोबड वल्कलें नेसली होती ती. पण त्या प्रेमवेड्याला ती अधिकच मोहक वाटली ! त्याच्या तोंडून उद्गार आले—

किमिव हि मधुराणा मण्डनं नाकृतीनाम् ।

वेड्याच्या तोंडचे हे उद्गार ! पण शहाण्यांनीं त्यांची री ओढली. मराठी भाषेला तर ते इतके आवडले की ती म्हणायला लागली, 'जातीच्या सुदरांना **कांहींही** (मोठी अक्षरे आमचीं) शोभतें !' झालें ! लोकाच्या लक्ष्यांत राहिले नाहीं की, एका प्रेमवेड्याचे आपल्या प्रियेबद्दलचे हे नुसते

उद्गार आहेत. झालें! सर्वांच्या तोंडीं हे शब्द एकाद्या सर्वमान्य तत्त्वाप्रमाणें वावरायला लागले!

आणि मला वाटते व्यवस्थितपणाचा कंटाळा असलेल्या लोकांनी पुढे मग त्या तत्त्वाचा जारीने प्रसार केला असावा, दुसरें काय? प्रसाधनाला लागणारे श्रम घ्यावयाला नको असले म्हणजे मग कोणीही म्हणावे: 'जातीच्या सुंदरांना...!' शिवाय 'जातीचे सुंदर' म्हणजे कोण हें एक वादबीज यातून निघतेच, त्याकडे आपण आता कानाडोळा करूं. पण आपल्या मनाशीच विचारूं या कीं, कोणीहि सुंदरी हे तत्त्व मान्य करील का? तिला जर सांगितले, 'अहो, पुरे तुमचा तो प्रसाधनाचा खटाटोप. आमची एक साधी युक्ति ऐका. एक चागली अटराहाती घसघशीत चंद्रकळा नेसा, केसाची मोटी तीन पेडाची वेणी घाला, कुंकवाचा मोटा थोरला मळवट भरा व हातांत चागल्या काळ्या-हिरव्या जाड जाड बागड्या—अगदी 'वज्रचुडे' या शब्दाला शोभतील अशा—घाला, आणि फार तर डाव्या करागळीत रामनामांकित टसटशीत मोहरेची आगटी घाला...या टसठशीत नि टिकाऊ, पण स्वस्ताईच्या साजांत तुम्ही मुळींच वाईट दिसावयाच्या नाहींत. कारण 'जातीच्या सुंदरांना काहीही...'' एवढे तुमचे बोलणे होईपर्यंत ती सुंदरी तुमच्यासमोर उभी राहील की नाही याबद्दल मला बळकट शंका आहे. पण जरी आत्मसंयमन करून तिने तुमच्या पल्लेदार वाक्याच्या टोकापर्यंत तुम्हांला घालवून नाही लावले, तरी एकदा खो खो करून ती हंसेल तरी, किंवा तुम्ही वेडे म्हणून तुमची कीव तरी करील. एवढे खरे कीं, प्रसाधनकलेला 'मूले कुठारः' करणारे हे तत्त्व एकाद्या संुदर स्त्रीला सागण्याचा विक्रम करणारा कोणी या विसाव्या शतकातील चवथ्या दशकांत भेटेल की काय याचीच मला जबर शंका आहे!

मात्र एवढे मला पटते की, केव्हां केव्हां 'जातीच्या सुदराना कांहीही शोभते' ह्या उद्गारांचा आपल्याला फार चागला उपयोग करून घेतां येईल. प्रसाधनकला हे नाव आहे मोठे गोड, पण ती कला साध्य करणे फारच कठीण आहे. आपण अनेकदा पाहतो की, एकादी व्यक्ति स्वतःला एरवीं उत्तम रीतीने सजविते, पण तिच्या लेण्यांत अनेक दोष राहून जातात. कधीं वस्त्राचा रंगच त्या व्यक्तीला शोभत नाही, तर कधीं

पावडर प्रमाणाबाहेर मारलेली अगर प्रमाणाहून कमी वापरलेली असते. एकादा मनुष्य त्याला शोभत नसताना 'बटरफ्लाय् कॉलर' वापरतो, तर एकादा एरवी गोगगोमटा, पण किडकिडीत मनुष्य, गांधी-सद्रा व जवाहरलाल-कुडते घालून जणूं काय तो कित्येक आठवड्यांचा उपाशी आहे असा भास निर्माण करतो... असलीं कित्येक दृश्ये कोणाच्याही स्मृतिफलकावर हें वाचतांना जागृत होतील निश्चित! अशा तऱ्हेच्या व्यक्तीचा व तुमचा जर संबध असेल, आणि जर तिने किंवा त्यानें तुम्हाला विचारलें, 'कसा काय झाला आहे पोशाख?' तर 'आरशानें काय सांगितलं?' असे उलट विचारण्याऐवजी 'जातीच्या सुंदराना काहीही शोभते' हे उत्तर फारच उपयुक्त ठरेल. समजणारा असेल तर दुरुस्ती करील; साधा असेल तर त्याला दुरुस्तीची जरुरीच भासणार नाही; भोळा असेल तर खुलून जाईल! परिणाम काहींही होवो, पण माझी ही सूचना म्हणजे 'जातीच्या सुंदराना काहीही शोभते' या समजुतीच्या फोलपणाची जाहिरातच नव्हे का?

वि. द. साळगांवकर

आवड-निवड

क्रिकेटचा चौरंगी सामना अगर एम्. सी. सी. टीम किंवा ऑस्ट्रेलियन खेळाडू यासारख्या क्रिकेटपटूंची भेट अशा प्रसंगी, मुंबई-सारख्या क्रीडाप्रिय शहरात आनंद, उत्साह व तारुण्य याची किती लयलूट होत असेल हे मी सांगावयास हवे असे नाही. अशाच एका प्रसंगी—तो चौरंगी सामन्यांतील हिंदु-मुसलमानांचा अगदी चुरशीचा शेवटचा डाव होता—मी मोठ्या उत्कंठेने क्रीडांगणाकडे चाललो होतो. ट्रॅम स्टॅंडवर येण्यापूर्वीच एका क्षेत्ररक्षक खेळाडूसहि शोभणाऱ्या चपळाईने व हुषारीने मी ट्रॅममधील एक जागा पकडून तीवर मोठ्या ऐटीने सुखासीन झालों होतो. आमच्या ट्रॅममध्यें त्या वेळी त्या दिवसाच्या मॅचशिवाय दुसरा कसला विषय असणार? सारे उतारू त्या दिवसाच्या खेळाचें अचूक भविष्य मोठ्या अधिकारपूर्ण वाणीनें वर्तवीत होते. नायडू किती धावा काढणार, निसारांची गोलंदाजी किती जोरदार होणार, मर्चंट फॉर्ममध्ये आहे कीं नाही इत्यादि सर्व अत्यंत महत्त्वाच्या प्रश्नांचा खल मोठ्या आस्थेने, जोरजोराने पण पूर्ण खिलाडूवृत्तीनें चालला होता. इतक्यातच माझ्या समोरच्या बाकावर बसलेल्या एका गृहस्थाच्या तोंडून "काय हो, ही वीसपंचवीस हजार मंडळी या दहापंधरा खेळाडूंकडे तासचे तास रिकामटेकड्याप्रमाणे बघत बसतात याचे मला मोठें नवल वाटते. तुम्हांला नाही हा वेडेपणा वाटत? मी फुकटदेखील क्रिकेटची मॅच पाहाणार नाहीं," असे उद्गार बाहेर पडले. हा गृहस्थ मध्यम वयाचा, विलायती थाटाचा पोषाख केलेला पण गबाळच दिसत होता, व त्याच्या हातात एक बॅग होती. तो आपल्या शेजारच्या वकिलाशीं बहुतेक क्रिकेटच्याच गोष्टी करीत असावा व त्या बोलण्यांतच त्याच्या तोंडून वरील उद्गार सर्वांना ऐकू जातील इतक्या जोरानें आले होते.

वरील शब्द कानांत पडल्याबरोबर आम्हा क्रिकेटप्रेमी मंडळींत

एकादा कुलपी गोळा पडून फुटावा त्याप्रमाणे आमची स्थिति होऊन, आम्ही सारेजण त्या गृहस्थांच्या जोडीकडे पाहूं लागलो. त्या पहिल्या गृहस्थाचा आम्हा सर्वांना राग आला हे सांगावयास नकोच. माझ्यामागें बसलेला एक अगदी विसाव्या शतकातला तरुण तर 'कोणीतरी पढतमूर्ख आहे झाले!' असे आपल्या सोबत्यास हलकेच म्हणाला. परंतु सभ्यपणाच्या मर्यादा सोडून त्या क्रिकेटद्वेष्ट्या गृहस्थास त्याच्याविषयीं आपणास काय वाटते हे सांगण्यास इतर उतारूंना संधीच मिळाली नाही. कारण इतक्यातच क्रीडांगणासमोरचे ट्रॅमचे नाके आल्यामुळे ट्रॅममधूनच उड्या मारून कित्येक अत्यंत उत्साही तरुण रणांगणाकडे आवेशानें धावणाऱ्या सैनिकाप्रमाणे मैदानाकडे धांवूं लागले. मीहि त्या ठिकाणी उतरलो. पण ट्रॅम पुढे चालूं लागताच मी त्या गृहस्थाकडे पाहिले, तों तो महात्मा आम्हा सर्व मंडळीकडे बोट दाखवून कुचेष्टेने हसत होता.

आता मात्र मला त्याची अत्यंत चीड आली. आणि प्रिय वाचकहो, त्याबद्दल तुम्ही मला दोष देणार नाहीं अशी आशा आहे. 'भिन्नरुचिर्हि लोकः' या वचनाप्रमाणे मला जें आवडते, तें दुसऱ्यास मुळीच आवडत नसेल, परंतु आपणाला आवडत नाही अशी कोणतीहि गोष्ट दुसऱ्यास अत्यंत आवडते म्हणून त्याची कुचेष्टा करण्याचा आपल्याला काय अधिकार आहे? एकादा निग्रो आपल्या कृष्णवर्णी रूपवती प्रियतमेवर निस्सीम प्रेम करतो, अगर एखादी आई आपल्या वेड्याविद्र्या शेंबड्या पोराचें कौतुक करते, किंवा एखादा तरुण क्रीडांगणातच इहलोकचा स्वर्ग मानतो. परंतु त्याकरिता जर कोणी त्याना हसूं लागला तर तें त्याच्या स्वतःच्या विकृत मनोवृत्तीचेंच प्रदर्शन होईल. कारण माणसाच्या आवडीचें मोजमाप, प्रमाण किंवा त्याचा निकष अजून कोणी शोधून काढलेला नाही. आपल्या कुरूप पत्नीला नेहमी चौपाटीवर फिरावयास घेऊन येणाऱ्या आमच्या परिचयाच्या एका गृहस्थाकडे पाहून माझा एक मित्र एकदा म्हणाला, "काय रे, हिला बरोबर घेऊन फिरताना याला चमत्कारिक कसे वाटत नाही?" मी त्यावर उत्तर केले, "हा तुझ्या आवडीचा प्रश्न नाहीं; तिच्या नवऱ्याच्या आवडीचा आहे." यावर त्या माझ्या मित्राचे तोंड मिटले हे सांगावयास नकोच!

परतु कोणास काय आवडावे आणि आपल्या आवडीमध्ये कोणत्या दर्जाची अभिरुचि व्यक्त होते, हा मतभिन्नतेचा प्रश्न बाजूस ठेवला तरी प्रत्येकास असें कबूल करावे लागेल कीं, आपल्या जीवनात आवडीला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. आवडीच्या पायऱ्या कोणीहि आवड, हौस, नाद, छंद, प्रेम, वेड, याप्रमाणें हव्या तशा लावाव्या; परतु ही गोष्ट अगदीं स्पष्ट आहे की सुखदुःख, आनंद, ध्येय, प्रीति इत्यादि गोष्टींचे जीवनांत जें महत्त्व तेच आवडीचें आहे. आपल्या जीविताच्या सुख-पूर्णतेचे अगर आनंदाचे कवींनी कितीहि गोडवे गाइले तरी त्याचा दुःखदायक व निराशाजनक असा एक अत्यंत आवश्यक भाग आहे ही गोष्ट सर्वांच्या अनुभवाचीच आहे. परंतु ज्या भिन्नभिन्न गोष्टींनी पुष्कळदा अगदीं कटु वाटणाऱ्या जीवनास आपण अत्यत मधुर अशी गोडी आणतों त्यात आवडी प्रमुख होत. प्रत्येकाने आपल्या भोवतालच्या स्नेह्यांच्या जीविताकडे किंचित् चिकित्सापूर्वक पाहिले तर त्याला सहज असे दिसून येईल कीं, ते स्नेही आपल्या स्वतःच्या आयुष्यातील अपुरेपणा, वैगुण्य अगर निराशा यांच्या कठोर धारा कोणत्या तरी आवडींनी पूर्णपणे बोथट करून टाकीत असतात. किंवा या विषयाकडे आशापूर्ण दृष्टीने पहावयाचें असल्यास मी असे म्हणेन की, आपल्या जीवनात सापडणारी आनंदस्थाने अगदी अपुरी वाटल्यामुळे की काय, ही मंडळी वेगवेगळ्या नादानी अगर आवडींनीं आपल्या जीवितात अधिक आनंद व उत्साह उत्पन्न करीत असतात.

कित्येकाना नुसत्या वाचनांत वारुणीची मादकता सापडते, तर कित्येक पोस्टाची तिकिटे, नाणी, चित्रे, पोथ्या, काड्या, ग्रथ इत्यादिकाचा सग्रह करून तद्वारां आपण केवळ आनदाचाच नव्हे, तर पुण्याचाहि संचय करून ठेवीत आहो अशासारखी वृत्ति ठेवीत असतात. असला नाद असलेल्या कोणत्याहि गृहस्थाकडे तुम्ही जा, तो तुमच्याशीं आपल्या विशिष्ट आवडीविषयीं बोलल्याशिवाय व आपल्या आनंदाचे काही घुटके तुम्हांस आपल्या चहाबरोबर पाजल्याशिवाय मुळींच राहणार नाही. तो आपल्या तिकिटांचा अगर नाण्याचा सग्रह तुम्हांस दाखवील, तुम्ही त्याचे कौतुक करावे अशी अपेक्षा करील व तुम्हालाहि त्यात आनंद वाटतो कीं नाहीं हें मोठ्या उत्कंठेने पहात राहील.

माझ्या माहितीच्या एका गृहस्थाला आपल्या गांवच्या जुन्या इतिहासाबद्दल माहिती गोळा करण्याचा अत्यत नाद होता. कोणीहि नवा गृहस्थ कोणत्याहि कारणाने या गृहस्थाकडे गेला की शेवटी त्याच्या आवडत्या विषयावर बोलणे यावयाचे, आणि मग त्या गृहस्थास अगदी आस्थापूर्वक आपल्या गावच्या इतिहासाची सारी माहिती सांगावयाची, अशी त्यास सवय जडलेली होती. अर्थातच जीवन हे यंत्रवत् आहे अशा वृत्तीने चालणारे अगर अल्पसंतोषी लोक या गृहस्थास शुद्ध वेडा म्हटल्याशिवाय राहणार नाहीत यात मला मुळीच संशय वाटत नाही. परंतु या अगदी क्षुल्लक दिसणाऱ्या आवडीपासून त्या गृहस्थास किती आनंद मिळत असेल याची त्यांना काय कल्पना? त्यांच्या व्यावहारिक दृष्टीला असल्या आवडीत वेळ व पैसा यांचा व्यय करणे यात मूर्खपणाच दिसत असतो. आणि ते म्हणतात की, यापेक्षा हा वेळ अधिक पैसा मिळविण्यात घालविला आणि आपल्या गृहिणीची बऱ्याच दिवसाची दागिन्याची एखादी मागणी पुरविली अगर तो बँकेत जमा केला तर अधिक चांगले नाही काय?

या व्यवहारचतुर गृहस्थांना फारसा दोष द्यावयास मी तयार नाही. कारण त्यांची दृष्टि त्यांच्या छोट्या संसाराच्या चार भिंतींच्या पलीकडे जाऊंच शकत नाही. मग त्यांना हौसेला अगर आवडीला किती अपरिमित मोल असते याची काय कल्पना असणार? त्यांना ही गोष्ट माहीत नसते की, मानवी अंतःकरणात कोठेतरी अतृप्त अशी प्रेमज्योति असते, आणि ती पूर्णतेकरिता अगर ऐक्याकरिता धडपडत असते. परंतु त्याखेरीज त्या अंतःकरणास विरंगुळाच वाटत नाही. जॉर्ज इलियटच्या 'सायलस मार्नर' या कादंबरीत लेखिकेने हेच सत्य फार सुंदर रीतीने दाखविले आहे. सायलस हा सर्व जगाने टाकलेला व मानवजातीस वैरी समजणारा एक मनुष्य असून एके दिवशी त्यास अकस्मात् एक मोठी रक्कम सापडते. त्या दिवसापासून तो कवडीचुंबक बनतो आणि द्रव्यप्रीति हेच त्याच्या जीविताचे इतिकर्तव्य होते. परंतु सोन्याच्या आवडीच्या पलीकडील अगदी विशुद्ध व निःस्वार्थी असे जे प्रेम त्याबद्दलची त्याची भूक शांत होण्याची संधि यानंतर लवकरच त्याच्या जीवितात येते. कारण एक दिवस कोणीतरी त्याच्या झोपडीत

एक अनाथ अर्भक टेऊन जाते. आणि त्या मातृहीन मुलीच्या रडण्याने त्याच्या अंतःकरणात एका नव्या प्रीतीचा उदय होतो आणि तो त्या मुलीचा आजन्म पालक व गुलाम होतो. हा प्रसंग म्हणजे सायलसचा नवा जन्मच होय असें म्हणावयास हरकत नाही. कारण तेव्हांपासून त्याचे जीवन आनंद व प्रेम यांनी अगदी परिपूर्ण होऊन जाते.

आपण कसलीतरी गोड हौस अथवा नाद असलेल्या गृहस्थाकडे पहा. कोणास संगीताची आवड, कोणास चित्रकलेची, तर कोणास शारदोपासनेची. किती आनंदी वृत्ति असते त्यांची! जीवन किती हलके वाटते त्यांना! आणि त्यांच्या उत्साहाचा झरा किती जोराने वर उसळत असतो! आणि जर स्वतःच्या किंचित् वर जाऊन याच लोकांनी आपल्या आवडी-निवडीला थोडे सार्वजनिक स्वरूप दिले तर समाजाचे किती हित होते? तुकारामासारख्या संतांना विठ्ठलभक्तीची आवड वाटली; अकबराला विश्वधर्मसंस्थापनेची सुखस्वप्नें पडूं लागली; महात्माजींना हरिजनसेवेचे वेड लागले; आणि अगदी अलीकडे बॅ. सावरकर व माधव ज्यूलियन् यांना मराठी भाषेच्या शुद्धीकरणाचा नाद लागला आहे. या थोर लोकांच्या या नादीपणाला अजूनहि पुष्कळ लोक वेड हे नांव देतात. हे वेड तर खरेंच, पण किती सुंदर वेड हे! राजवाड्यानाही जुने कागद व पत्रे गोळा करण्याचे अशाच प्रकारचे वेड लागले होते. पण त्या रद्दीत किती बहुमोल ऐतिहासिक रत्नें त्यांच्या हाताला लागली! लॉर्ड बेडन पॉवेल यांनी सेवानिवृत्त झाल्यानंतर बालवीर चळवळ सुरू केली. वरच्यासारखे वेडच हें; आणि प्रथम प्रथम त्याची कुचेष्टा झालीच. परंतु या सर्व नादी लोकांच्या वेडांतून समाजाची किती प्रगति झाली! कारण कांहीं झाले तरी हे वेड सामान्य लोकांचे नव्हते. त्यांच्या बुडाशीं कर्तृत्वशक्ति, मनाचा थोरपणा व तेजस्वी चिकाटी यांचा भक्कम पाया होता; आणि त्या वेडांत हॅम्लेटच्या वेडाप्रमाणें एक प्रकारचा व्यवस्थितपणाहि होता. मग त्या वेडास वेड कोण म्हणेल?

परंतु आवडीचे अधिक गोड पण किंचित् वेगळ्या प्रकारचे स्वरूप पाहावयाचे असेल तर ते कलाविलासांत आपणास दिसून येईल. आवड ही कधीं स्थिर नसते व मानवी स्वभावाच्या लहरीप्रमाणें ती पालटते, आणि म्हणूनच आपणास पुष्कळदा रुचिवैचित्र्य दिसून येतें. कला ही

तर अगदीं फुलपांखरासारखी आहे. तिचें सर्वात्मक असें स्वरूप तुम्हांस कधींच सांपडणार नाहीं. म्हणूनच ती एके ठिकाणीं काव्यसंपदा निर्माण करते, दुसरीकडे चिताऱ्याच्या कुंचल्यांतून नवी सृष्टि रंगविते, क्वचित् संगीतब्रह्माने हे विश्व भरून टाकते, तर कुठें कुशल शिल्पकाराकडून जीवनाचा आनंद प्रकट करविते. परंतु असा आदर्श कलावंत कुठे आहे की जो या साऱ्या कलांचा स्वतःच्या ठिकाणीं स्वरसंगम करवून कलासृष्टि निर्माण करील? कारण कला ही जशी गुलामाप्रमाणे कलावंताची सेवा करते तशी ती त्याच्याकडून सेवाही करवून घेते. नुसत्या कलेच्या आवडीनें कलेची सेवा होत नाही. तिच्याकरितां जीवनसर्वस्व वेंचावें लागतें, अथवा तिचें वेड लागावें लागतें. एखादा प्रेमी जीव एखाद्या कठोर सुंदरीच्या प्रेमानें वेडा होऊन निराशेंत आत्महत्या करतो तेव्हां आपण त्याच्या हळव्या मनाची अगर प्रेमाच्या वैचित्र्याची कीव करतों. परंतु कलेचे वेड लागलेल्या कलावान् लोकाबद्दल आपण इतकी सहानुभूति कधीच दाखवीत नाही. प्रत्यक्ष उपासमार होत असतांहि उदरनिर्वाहाचे राजमार्ग सोडून काव्यसंपदा वाढविणारे महाकवि, क्षुद्र जनरुचीला न जुमानतां उत्कृष्ट संगीताची अगर चित्रकलेची निर्मिति करणारे मिलेटसारखे कलावंत, आणि 'नवी दृष्टि, नवी सृष्टि व नवी तुष्टि' यांच्याकरितां आपल्या प्रतिभेने नवे वाङ्मय निर्माण करणारे वाग्भट, यांना प्रथम लोक वेडे म्हटल्यावांचून रहात नाहीत. परंतु त्यामुळे त्यांच्या कलोपासनेंत कधींहि व्यत्यय येत नाही. कारण 'कालोह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी' हीच आपल्या कार्याच्या बाबतींत त्यांची दृष्टि असते. मग याला कोणी ध्येयवाद म्हणोत, कोणी कलोत्कटता अगर प्रतिभा म्हणोत. परंतु ही गोष्ट सत्य आहे कीं .कलांची पराकोटीस गेलेली आवड, नाद, छंद अगर वेड यांतूनच कलांची उत्पत्ति, जोपासना आणि वाढ होत असते. ही आवड नसती तर कीट्ससारख्या वैद्याच्या हातून उत्कृष्ट काव्य अगर कॉनराडसारख्या नाविकाकडून उत्कृष्ट कादंबरीवाङ्मय निर्माण झाले नसते. तसें नसतें तर कै. कोल्हटकरांसारखे वकील आपला साहित्यसंसार थाटूं शकले नसते अगर खांडेकरांसारखे पंतोजी आपली कलासृष्टि निर्माण करण्याऐवजी विद्यादान करीत राहिले असते.

परंतु कोणतीहि कला तिच्या वेडाशिवाय विकसित होत नाहीं, हा नियम कलावंताना लागूं असला तरी सर्वसामान्य लोकांना मात्र तो लागूं होत नाही. कारण सर्वसामान्य लोक आपल्या आवडीला कोणत्याहि एका विषयावर संकुचित करण्यापेक्षां तिला जितके जास्त विस्तृत क्षेत्र देतील तितकें चांगले. अर्थात् प्रत्येक माणसास सर्वच काही आवडतें असें नाहीं. परंतु आपणांस पुष्कळदां अप्रिय गोष्टीत देखील अभिरुचि उत्पन्न करून घेतल्यावांचून चालतच नाही.

या ठिकाणी माझ्या माहितीच्या दोघां गृहस्थांची मला आठवण होते. यांतील एक अत्यंत विद्वान् प्रोफेसर होते. परतु टेनिस वगैरे खेळांबद्दल त्यांस कुतूहल तर नव्हतेच, पण त्याचे त्यांविषयींचें अज्ञान अगदी वाखाणण्याजोगें होतं. पण त्यांना अगदी आजतागायत (up-to-date) होण्याची मोठी महत्त्वाकांक्षा. आणि ते गृहस्थ जिकडे जात तिकडे बहुतेक खेळाच्याच गोष्टी! शेवटी स्वारीने आपल्या विषया-प्रमाणे क्रीडाविषयातहि तज्ञ होण्याचे ठरविले. पुष्कळशा मॅचिस् पाहिल्या आणि साऱ्या खेळांची सारी शास्त्रोक्त माहिती मिळविली. आणि आतां तर खेळांच्या बाबतीत ते मोठे खांसाहेब झाले आहेत!

दुसऱ्या गृहस्थांना नेहमी फिरतीवर जावयाचे असे, आणि त्या ठिकाणी त्यानी पाहिलें कीं, ब्रिज् आल्याशिवाय आपल्या कुठेही ओळखी होणार नाहीत. पण त्यांना पत्त्यांचा मनस्वी वीट वाटत असे आणि ब्रिज् म्हणजे त्यांस मोठे गूढच वाटे. पण शेवटीं बसले एकदा ब्रिज् शिकायला. हळूंहळूं त्यास गोडी वाटूं लागली आणि मग ते त्याचे जवळजवळ चॅंपियन बनले. याप्रमाणे जरी पुष्कळदा आपणांस कित्येक गोष्टीचा वीट वाटला, तरी कुतूहलाने, अभ्यासानें आणि बळजबरीच्या का होईना पण आवडीनें, आपणांस त्याविषयी अभिरुचि उत्पन्न करून घेऊन त्यांचा आनंद अनुभवतां येतो. आणि जितक्या आपल्या आवडी जास्त व विविध, तितकें आपणांस जीवनात अधिक नाविन्य आणि वैचित्र्य सापडत असते. चित्रकला, वाङ्मय, खेळ, राजकारण, धर्म, शिक्षण, संगीत वगैरे अनेक विषयांची आवड असणारी मंडळी जर एकत्र जमा झाली, आणि त्यांचें बोलणें सुरू झाले, तर त्यांत किती मजा येत असेल! आणि किती लीलेने ते साऱ्या विश्वास गवसणी

घालीत असतील ! हा आनंद एकाच विषयांत मुरब्बी झालेल्या तज्ज्ञ लोकाना, त्यांनी कितीहि प्रयत्न केला तरी, कधींतरी अनुभवतां येईल काय ?

यावर कोणी असा आक्षेप घेईल कीं, मानवी मन म्हणजे तुम्हीं असा एखादा अजबखाना समजतां कीं काय, की ज्यांत वाटेल ती चीज साठवतां येईल ? सध्यां वैशिष्ट्याचे दिवस आहेत. कोणत्याहि एका विषयाच्या एका शाखेत देखील पुरी प्रवीणता मिळविण्यास आज आपला जन्म पुरा पडणार नाहीं. अशा वेळीं तज्ज्ञ होण्याचा प्रयत्न करण्याऐवजी जर फुलपाखराप्रमाणे आपण या विषयावरून त्या विषयावर उड्या मारूं लागलो तर विद्वत्तेला अगर ज्ञानोपासनेला अवसर कसा मिळेल ? आम्हीं वेदवेदांगांत प्रवीण आहों; मराठा-मोंगल इत्यादि इतिहासांचे कानेकोपरे आम्हास माहीत आहेत; परराष्ट्रीय व हिंदी राजकारणाच्या गुंतागुंतीतून आम्ही सुखेनैव तुम्हांस नेऊं; सोन्याचांदीच्या लढाया व अर्थशास्त्राच्या भानगडी आम्हांस करतलमलवत् आहेत; अगदीं शंभर टक्के समाजसत्तावाद अगर फ्रॉइडचे ऊनऊन सिद्धात याचा आम्ही शास्त्रशुद्ध अभ्यास केला आहे; परंतु हा आमचा तज्ज्ञपणा त्या त्या विषयापुरताच आहे. कारण केवळ एका विषयालाच आम्ही आमचे जीवन वाहिले आहे.

या वैशिष्ट्यवाद्याना मी म्हणेन कीं, "महाभागहो, तुमच्या थोरपणाची जाणीव मला आहे. तुमचे ज्ञानार्जन ही अत्यंत पवित्र गोष्ट आहे व निष्कामवृत्तीने वागून ज्ञानसाम्राज्याच्या सीमा दूरदूर नेण्याचे तुमचे कार्यदेखील अत्यंत थोर व आदरणीय आहे. हे ध्येय पुढें ठेवून ज्ञानोपासना करणाऱ्या तुम्हां आचार्यांना कोण वंदनीय मानणार नाहीं ? परंतु [illegible] माणसाचे काय ? त्याचे जीवन किती अत्यल्प आणि त्याच्या मर्यादादेखील किती संकुचित ! एकाद्या विषयाच्या मागें लागून त्यांत पारंगतता मिळविण्याइतकी बुद्धिमत्ता, चिकाटी आणि परिस्थिति देखील त्याची नाही. ज्ञानदीपावर एकसारखी झडप टाकून त्यांत आपल्या जीविताचा महायज्ञ करणारा तो जीव नाही, तर जगाच्या बागेंत फिरणारे ते एक फुलपांखरूं आहे. आणि म्हणून या उद्यानांतून जितका अधिक मकरंद व आनंद तो मिळवील तितकें त्याचें जीवन

अधिक परिपूर्ण व उत्साही होईल." याकरिता संसार सोडावयास नको अगर आपल्या कुटुंबियांची उपेक्षाही करावयास नको. थोडी चिकित्सात्मक व उत्साही वृत्ति आणि मोकळे मन यांच्या जोरावर त्यास आपल्या जीवनांत कितीतरी अधिक आनंदाचा लाभ करून घेतां येईल !

गं. भा. निरंतर

मनमोकळेपणा

माणसाचें मन हा एक अजबखाना आहे. प्रत्येकानें आपल्या मनात डोकावून पाहिलें तरच हा स्वसंपादित अजबखाना पाहावयास मिळतो. एकाल्या दुसऱ्याचे मन पाहतां येत नाहीं, कारण प्रत्येकजण आपले मन दुसऱ्यापासून लपवीत असतो. मनाची झाकली मूठ किती लाखांची भरेल कोणाला ठाऊक ! ती सव्वा लाखाची असो वा तेहतीस कोटीची असो, ती झांकलेली असते हे मात्र नक्की. एखाद्या सुरक्षित एकान्तांत जाऊन आपण आपल्या मनावरचे व्यवहाराचे झाकण काढले आणि आत डोकावून पाहिलें तर काय काय दिसेल? बालकृष्णाने एकदा तोंड उघडले व यशोदेने ते पाहिले. त्यांतील चौदा ब्रह्मांडे पाहून ती मायमाउली घाबरून गेली व शेवटी कृष्णाला, पायां पडून, म्हणाली की, "माझे आई, हे तोंड मीट!" तसेच आपापले मन पाहाणाऱ्यास वाटेल.

ज्याने त्याने [illegible] मनें डोकावून पाहणे असेच भयंकर आहे, मग एकमेकांची दूरच ! एवढ्याशा किंवा एवढ्या मोठ्या मनात एकीकडे 'प्रिय' नामक व्यक्तींचा द्वेष, मत्सर याचे ढीग असतील, तर दुसरीकडे काही कारणासाठी 'शत्रु' झालेल्या व्यक्तीबद्दलचा छुपा आदर असेल. 'वाईट-वाईट', 'शिव-शिव' म्हणून तोंडाने धिक्कार-लेल्या वासनांचा वास एखाद्या कोपऱ्यात येईल, तर विनयाखाली किंवा हीनगंडाखाली दडपलेल्या अत्यंत उदात्त अशा विचाराचे, मनोरथाचे बागबगीचे एखाद्या ठिकाणी फोफावत असतील. तोंडावर आशेचा उजळा असला तरी आंतील मनात निराशेचा कोंदटलेला अंधार असेल, आणि जरा जास्त मनमोकळेपणाने मनोभूमीत फिरूं लागलो तर विवेकबुद्धीचे भयंकर हल्ले आपल्यावर होऊं लागतील. मनोभंग झाल्यामुळे, दडपशाही झाल्यामुळे, उपासमार व उपमर्द झाल्यामुळे चवताळलेली विवेकबुद्धीरूपी वाघीण तर मनाच्या गुहेच्या तोंडाशीच बसली आहे !

म्हणूनच सामान्यतः मनुष्यप्राणी त्या वाघिणीच्या नादी लागत नाही. ती फारच चवताळली तर काहीतरी अमली पदार्थाचे विष टोचून तिला माणूस बेशुद्ध करतो. विवेकबुद्धीचे लाड माणसाला व्यवहारात पुरवता येत नाहीत, तिच्या आज्ञा पाळता येणे मुष्कील होते, आणि ती तर क्षणोक्षणी चवताळते. शेवटी, तिची बोचणी कमी करण्यासाठी माणूस गरजेप्रमाणे कमजास्त सामर्थ्यवान् व्यसन मदतीस घेतो !

म्हणजे काय, आपल्या आपल्यापुरतामुद्धा मनमोकळेपणाचा प्रयोग फार भयंकर आहे. आणि तो आपण करीत नाही यातच सामान्य माणसाचे संरक्षण आहे. त्या भगलेल्या आशा, ते कोलमडलेले मनोरथ, तो जीविताचा झुलता मनोरा, ते प्रेमभग आणि ते...असेच काहीतरी, की जे ज्याचे त्याला माहीत—कोण ती अडगळ बघत बसतो ? अपेक्षा मेली की, मनाच्या स्मशानात ती खोल पुरून टाकायची, विस्मृतीची माती लोटायची आणि मृत अपेक्षाच्या खतात नवीन रोपटी लावायची हा धोपट मार्ग. मोकळे करून पाहत बसण्याइतके मनोवेधक किंवा लोकाना दाखविण्याइतके रम्य मन किती लोकाचे असते ? म्हणून आपण आपल्या मनाशीसुद्धा फारशी बातचीत कधी करीत नाही.

तरी व्यवहारात पहिला नियम मागतात की, माणसाने कसे मनमोकळे असावे. पण व्यवहारातील इतिहास पाहिला तर मनमोकळेपणाचे वेड असल्याने जितक्या माणसाचे मातेरे झाले आहे, जितक्या लोकाचा जीवितव्यापार डबघाईस आला आहे, तितक्या प्रमाणात 'आतल्या गाठीच्या' माणसाचे नुकसान झालेले नाही. साधी आपली तुमची आमची मैत्री घ्या ना. माणसाला मित्र व मते याचा आधुनिक समाजप्रिय सुधारणेच्या काळात काय तोटा आहे ? कंपूशाहीच्या मोठ-मोठाल्या छावण्या सर्व देशभर पडल्या आहेत. पण मित्र कोठवर ? एकमेकानी मन मोकळे केले नाही तोपर्यंत ! अगदी 'दोन शरीरात वावरणारे एक मन' अशी मैत्री असू द्या, पण कधी मन मोकळे करण्याच्या फंदात पडायचे नाहीत. मित्राला सागून पाहा, 'तुझे अमक्या बाबतींतले वर्तन चागले नाही'; तो लगेच मैत्रीचा व्यवहार पुरा करून, श्रीशिल्लक शून्य काढून, मनमोकळेपणाने तुमची निंदा करू लागेल.

माझ्या एका तरुण मित्राने विवाह केला. विवाहाच्या पूर्वीच

त्याची 'थिअरी' अगदी तयार होती. वैवाहिक सुखाच्या शोधासाठी लागणारे नकाशे, आराखडे, टिपणं तयार करून ठेवली होती. अधिकार गाजवायचा नाही, मतें लादावयाची नाहीत—व्यक्तिस्वातंत्र्याला अगदी फ्री पास! आणि मनांत कांही ठेवावयाचे नाही असाही एक नियम त्यानें वैवाहिक शासनपद्धतीत घालून टाकला. 'विवाहोत्तर सहवास' या प्रकारचा विवाह झाला त्याचा. मन मोकळे करण्याचा प्रयोग केव्हा करावा याची तो वाट पहात होता. कारण Better to rule by love हे त्याचे आपले तत्त्व असे. Love ला परिचय पाहिजे म्हणून विवाहापूर्वी नाही तर नाही, निदान विवाहोत्तर व्हावयास तरी उशीर नको!

एक दिवस आपल्या पूर्वायुष्याची त्याने टाचणे काढली. अगदी बी.टी.साटी लेसन म्हणा ना! आपली ध्येये तांबड्या शाईत टिपली. आपली मते दुरेघी मारून लिहिली. आणि शेवटी शक्य तितका आवाज उतरवून आपल्या पत्नीशी बोलावयास सुरुवात केली. पतीच पडला तो—त्यात आणखी हिंदु पति! ती गौरीहराच्या दिवशी बसली तशी डोळे मिटून बसली होती. त्याने "वृत्तान्त कथिला सगळा प्रियेला", आणि शेवटी तो म्हणाला, "हं, आता मग काय वाटते तुला?" वाईट वाटले तिला! तिला नव्हते माहीत आपला पतिदेव एक साधा आदमी किंवा 'इसम' असेल म्हणून! म्हणे, "प्रेमांत बहकलो होतो अन् व्यवहारात चुकलो होतो!" ती रडू लागली. केवढाल्या निराशा आणि केवढाले विचार तिला 'तिकडच्या' मनात दिसले! 'त्यात आता आपल्या आत्मकथेचा पसारा कशाला?' असं म्हणून तिनें काही काही सांगितले नाही. नुसते 'नाथ—!' सुद्धा म्हटले नाही!

त्या दिवसापासून त्याच्या वैवाहिक सुखाचा बोजवारा झाला. मी त्याला म्हटले, "बाबा रे! realism वाङ्मयात, व्यवहारात नाही. माणूस पाहून मन उघडावे लागते. मनातले हुकुमाचे पान सांगून बसलास. आता बैस जन्मभर पत्ते पिसत!" तो बिचारा मजजवळ शेवटी दररोजचे खटके मनमोकळेपणाने सांगे. तासचे तास त्याच्यापुढे उसासे टाकणे आणि आंबट चेहरा टिकवणे मला तरी किती दिवस जमणार? एक दिवस मी माझ्या एका दुसऱ्याच मित्राजवळ म्हणत होतो—"काय लेकाची रडारड! तुमची दुःखे ऐकायची जन्मभर आणि

आम्हांला जशी कांहीं दुःखी असायला परवानगीच नाहीं. नाही बायकोशी जमत तर नाही. तिला त्रास आणि आम्हालाहि त्रास!"

माझा मित्र म्हणाला, "पण तू त्याला सांगत का नाहीस की, आम्हाला नको हे सांगू बुवा!"

"हो, अगदी आता सांगणारच आहे. आत्ता येऊं दे, तुझ्यासमक्ष सांगतो." इतक्यात त्या विवाहित मित्राचीच हाक ऐकू आली!

आणि तुम्हाला अगदी मनमोकळेपणाने सांगतो की, तब्बल तीन तास मी व माझा आधी बसलेला मित्र यानी त्या विवाहिताचे 'व्यंकटेशस्तोत्र' निमूटपणे ऐकले! त्यानंतरहि अजून ऐकतो. अजून चेहरा उतरवतो. पण त्याला अद्याप 'ते' सांगितले नाही!

"अगदी तुम्हांला म्हणून" अशा हजारो गुप्त गोष्टी आपण 'तू' 'तूं' करीत करीत सगळ्याना सांगतो. मनमोकळेपणाच्या गरजेची गरज भागवण्याचाच तो एक प्रकार आहे. तोंडासमोर मन मोकळे करता येत नाहीं म्हणून अपरोक्ष बोलत राहावयाचे. मनात तरी किती राहणार? पण लोक त्याला 'निंदा' म्हणतात! तोंडावर खोटी स्तुति करून जे श्रम होतात, ते श्रम 'निंदेने होतात हालके!" एक वेळ देवाची स्तुति कमी पडली किंवा चिडून निंदा केली तर चालेल; कारण त्या सर्वसाक्षी, सर्वव्यापी प्राण्यापासून काय लपवणार? पण माणसाची एकजिनसी स्तुतीच करावयास पाहिजे.

मनमोकळेपणाचे वेड वेडापेक्षाहि भयंकर आहे. मनमोकळे अभिप्राय, मनमोकळीं मतं, मनमोकळेपणाने सांगितलेल्या आवडीनिवडी, मनमोकळेपणाने जुळलेली व टिकविलेली मैत्री व प्रेम—या गोष्टी शहाण्या-सुरत्या व्यवहारदक्ष माणसाच्या जगात दिसत नाहीत. सत्य व असत्य यांत जेवढे अंतर आहे तेवढे मन व मुखावरचे भाव यात आहे. शेक्स्पीयरने Face is the index of the heart असे म्हटले आहे म्हणे! त्याच्या काळचे व्यवहार त्याला माहीत. हल्लीच्या जाहिरातयुगात मात्र Face is the advertisement of the heart असे असावयास पाहिजे असते आणि असतेहि पण तसेच! नाही का?

अंदरकी बात 'राम' जाने!

र. रा. नातू

झोंप

लवकर निजे आणि लवकर उठे
तयांसी ज्ञान, आरोग्य, संपत्ति भेटे

ही छापील म्हण मी माझ्या झोपायच्या खोलीत लावलेली आहे. पुष्कळ जणाना वाटते की त्या म्हणीप्रमाणे मी लवकर झोपत असेन व लवकर उठत असेन. एकदा एकाने मला विचारले, "का हो, सकाळी साखरझोंप घ्यावीशी वाटली तर मनाला टोचायला ही म्हण लावलीत वाटत इथे!" मी म्हणालो, "छे! याच्या अगदी उलट! मला जेव्हा विशेष काम नसतं व साखरझोंप घ्यावीशी वाटते तेव्हा मी ही म्हण वाचतो अन् पुन्हा झोपी जातो. अशान झोंपेचा आनद वाढतो."

ह्या म्हणण्याचे कोणाला आश्चर्य वाटेल; पण मी म्हणतो, हा माझा अनुभव आहे. सकाळ झाली की साधारण डोळा उघडतो अशा वेळी पुन्हा लोळण्यात व साखरझोप घेण्यात मौज असते, अन् त्यातून म्हण वाचून मग निजले की मग जास्तच मौज. ती म्हण जणू मोठ्या डौलाने सागते "लवकर ऊठ" अन् आपण मुद्दाम तसे न करण्यातील उन्मादाचा आनद अनुभवावाचून सर्वांना कळणार नाही!

या म्हणीचा असा उपयोग अगर दुरुपयोग मी करतो याचे कारण इतकेच की, या म्हणीत मला विशेष सत्य दिसत नाही. पुष्कळ पशुपक्षी ह्या म्हणीप्रमाणे वागतात, पण ते कुठे माणसांपेक्षा जास्त धनवान, ज्ञानी व बलवान् आहेत? आणि माणसातदेखील लवकर निजणारी व लवकर उठणारी कितीतरी दरिद्री, अज्ञानी अन् रोगी आढळतात. याच्या उलट झोंपेचा अनिर्बंध उपभोग घेणारे कितीतरी श्रीमत, विद्वान् व निरोगी आढळतात. यावरून मला तर असे वाटते की, मर्यादित झोंपेचा व ज्ञान, आरोग्य आणि सपत्तीचा आपण मानतो तसा कार्यकारण सबंध नाही.

ज्ञान, आरोग्य आणि सपत्तीप्रमाणेच त्याच्या तोलाची झोप ही

एक मनुष्याला आनंद प्राप्त करून देणारी शक्ति आहे. अन् त्यातून झोपेचा श्रेष्ठपणा असा की, इतर तीन शक्तीप्रमाणे ती पक्षपाती नाही. वरील तीन शक्तींची सर्व जीवसृष्टीवर सारखी कृपा नाही. उलट झोप ही सर्वांना आनंद द्यायला सदा तत्पर असते. याहीपेक्षा झोपेची एक मौज अशी की, ती ज्ञानी, निरोगी व श्रीमान् माणसापेक्षा अज्ञानी, रोगी किंवा गरीब माणसानाच जास्त सुख देते. या दृष्टीने मी तर असे म्हणेन की झोप या शक्तीत ईश्वरी अंश जास्त आहे!

* * *

अशा आनंददायी दिव्यशक्तीला बंधने घालणारे लोक अभागीच नाहीत का? आपली जीवनविषयक कर्तव्ये संपविल्यावर आपणास जो शीण येतो तो घालवून झोप आपणास आनंद देते. या दृष्टीने फुरसतीच्या वेळेतील झोप हा एक रम्य विलास आहे. अशा फुरसतीच्या विलासाला बंधन कशाला? दमल्याभागल्या जीवाने ज्याप्रमाणे समाधान वाटेपर्यंत लहान बालकाचे मुके घ्यावेत अगर जिवाच्या माणसाशी कानगोष्टी कराव्यात त्याचप्रमाणे समाधान वाटेपर्यंत झोप घ्यावी. कानगोष्टी लवकर सुरू कराव्या व लवकर संपवाव्या हे बंधन कोणाला आवडेल?

याच कारणामुळे झोपेबद्दल कोणतीच बंधनं मला आवडत नाहीत. रिकामपणी वाटेल तितकी व वाटेल तेव्हा मानाने झोप घ्यावी. शिवाय झोपेची एक विशेष गोष्ट पण तशीच आहे. फुरसतीच्या वेळी कोणत्या आनंददायक गोष्टी कराव्या हे माणसांना स्वतः ठरवावे लागते, व तशी सुरुवात करावी लागते; पण झोप ही गोष्ट स्वतःच माणसासाठी ठरविते. खेळात गुंतलेले मूल केव्हा शिणते हे त्याची आई जाणते व त्या वेळी त्याला पदराखाली घेऊन ताजेतवाने करते. त्याप्रमाणे आपण शिणलो हे जाणून झोप हळुवार पावलाने येऊन आपल्या श्रमाचा परिहार करते. झोपेचे हे वात्सल्य कौतुक करण्यासारखे नाही का?

अशा झोपेच्या विलासाचे सर्वच प्रकार मला फार फार आवडतात, पण त्याच्यावर टाकलेली कोणतीच बंधनं मात्र मला आवडत नाहीत. ज्यांना ज्याना अमुक अमुक तयारीवाचून झोप येत नसेल त्यांनी खास समजावे की, झोपेचे त्याच्यावर खरे प्रेम नाही. झोप ही एक विलासी स्त्री आहे असे मानले तर तिला कष्टाळू माणूस फार आवडतो असे

दिसते. भरपूर श्रम करून थकलेल्या माणसाच्या गळ्यांत हात टाकून त्याला सुखवायला ती कितीतरी उत्सुक असते! गाद्या, उशा, ऊबदार पांघरूण कशाचीच तिला पर्वा नसते. आणि झोंपेच्या विलासाचा खरा अनुभव भोगण्यास उत्सुक असलेल्या माणसासदेखील कसल्याच इतर साधनाचें महत्त्व नसतें. दोन प्रेमी जीव संगतीच्या उत्कंठेने जेव्हां जवळजवळ येतात तेव्हां त्यांना इतर अलंकार अगर साधनांची काय मातब्बरी? यामुळेच मला झोंपायला कांहीच तयारी करणं आवडत नाहीं. झोपेचें माझ्यावर जास्त जास्त प्रेम वाढावे यासाठीं दिवसां मी भरपूर काम करतो अन् केव्हाही झोंप आली कीं तिच्याशीं रममाण होतों. रात्रीं वाचतां वाचतां तर पुष्कळ वेळां खुर्चींतच मी झोंपी जातों.

झोपेच्या बाबतींत एक गोष्ट मात्र मला फार हवीशी वाटते व ती म्हणजे एकान्त. जितका एकान्त जास्त तितकी झोंपेच्या विलासाची मौज कांहीं औरच!

मी आधी म्हटलेच कीं झोंप वाटेल तेव्हा घ्यावी, वेळचें बंधन तिला नसावें. पुष्कळ माणसे रात्रीं नऊ वाजले कीं, दिवे मालवून बिछान्यावर झोपेची आराधना करीत असतात. त्यांच्यासारखे दुर्भागी तेच! अशी आराधना करून नियमित वेळीं तिला ओढून आणायची व सकाळीं नियमित वेळींच तिला हुसकून लावायची हा विलास नसून विलासाची थट्टा आहे. यापेक्षां आपण आपल्या कामांत दंग असावें, अगर फुरसत असली तर इतर आनंदाच्या गोष्टी करीत असावे अन् अशा वेळी जेव्हा झोंप स्वतः होऊन आपणावर मोहिनी टाकते तेव्हां तिच्याशीं रममाण होण्यातच खरा आनंद! यामुळें झोंपण्याची निश्चित वेळ मला ठाऊकच नाहीं.

सकाळी उठण्याचेदेखील असेच. कामधंदा विशेष निकडीचा नसला तरी पुष्कळ लोक सकाळीं नियमित लवकर उठतात, चहा घेऊन झोंपेला उडवून लावतात. अशांना जांभया येत असतात याचें कारण त्यांची विलासाची भूक शमलेली नसते. वेळ झाली, उजाडलें, कीं उठायचे—ही कल्पना मला कशीशीच वाटते. मला वाटतें या कल्पनेला भाळलेले लोक झोंप हा विलास समजत नसून ऑफिसच्या कामाप्रमाणें एक भार समजतात. काम संपो न संपो, वेळ झाली कीं ज्याप्रमाणें

ऑफिसाबाहेर पाय ठेवायचा त्याप्रमाणे झोपेच्या बाबतींत त्यांची वागणूक असते. पण इथेंच मुळीं त्यांचा-माझा मतभेद ! झोप हा एक विलास असल्यामुळें त्याला असला नियमितपणा हानिकारक आहे; व म्हणूनच काम नसून देखील सकाळ झाली कीं उठणाऱ्या लोकांची मला कींव येते. "सकाळ झालीऽ म्हटले, उठाऽ आतां..." असें कोणीं म्हणून मी मुळींच उठत नाहीं. "अमुकतमुक काम करायचंय् न!" असें कोणीं म्हटले तरच मी बिछान्यांतून बाहेर येतो.

इतकें सारें झोपेचें प्रस्थ मी माजविले तर कोणी म्हणतील, "काय हो, इतके झोंपेपासून फायदे आहेत काय?...की आपले..." याचें उत्तर एकच की, आयुष्यांतील सारी टवटवी व आनंद झोंपेवर अवलंबून आहे.

कुठेतरी एक चित्र पाहिल्याचे मला आठवते. त्यांत एक विधवा स्त्री झोंपीं गेल्याचे दाखविले होते...तिच्या गालावर अश्रूंचे ओघळ होते, तरी पण गालावर गुलाबी छटा दाखविली होती...किंचित् वरच्या बाजूला एका तेजोवलयात तिचा प्रियकर तिच्या अंबाड्यावरील फुलाचे चुंबन घेत आहे असे दाखविले होतें. या चित्राला नांव दिलेले नव्हतें. पण मी 'निद्राविलास' असे नाव देईन. दमल्याभागल्या जीवाला विश्रांति व आनंद देऊन हवे असलेले सुख मिळवून देण्याची शक्ति, मला वाटते, झोपेशिवाय इतर कोणत्याहि विलासांत नाहीं. वाटेल त्या महत्त्वाकांक्षा बाधाव्यात आणि झोंपी जावें. त्या जेव्हा स्वप्नात पुऱ्या होतात त्यावेळचा आनंद ज्याचा त्याने अनुभवानेच जाणावा अशा प्रकारची अजब जादुगिरी आहे झोपेत. याचा तुम्हाला नाही अनुभव?

या झोपेच्या विलासाचे साधारणतः तीन प्रकार आहेत. रात्रीची गाढ झोप हा प्रकार सर्वांना परिचितच आहे. रोजच्या जेवणाप्रमाणे हा नेहमींचा प्रकार असल्याने त्यात पुष्कळांना खऱ्या मौजेची कल्पना येत नाही. अशा अतिपरिचयामुळे विलाससुखाला जरी थोडा सैलपणा येत असला तरी पुष्कळांना विलासाची कला अवगत नसते हेच खरे. रोजचे अन्न तेंच पण जरा हंसतखेळत, मजा मारीत खाल्ले तर त्यातच नवा आनंद रोज येतो. तीच गोष्ट झोपेची. झोपेशी हंसणेंखेळणे तिची मिठी घट्ट बसण्यापूर्वीच शक्य असते. रात्री मी वेळेवर बिछाना घालून झोपेची

आराधना कधीच करीत नाहीं. उलट साधारण वेळ झाली अशा अंदाजानें एखादें जाडें वेदान्ताचें पुस्तक वाचायला घेतों; पण झोंप येऊं लागली तरी पुस्तकातच मला गोडी वाटते अशा आविर्भावानें मी झोंपेचे करपाश दूर लोटूं पहातो. झोंप माझे डोळे मिटते; मी ते पुन्हां उघडतों. हें झोंपेशी खेळणें फारच आनंददायक असतें. पुस्तकांत गढल्याचें सोंग करून झोंपेबद्दल बेपर्वाईची वृत्ति दाखविणे यांतील मजा कांहीं औरच आहे. झोंपेची अशी चाळवण करण्यांत शेवटीं झोंपच जेव्हा प्रभावी ठरते, तेव्हां बसलेली झोंपेची मिटी फारच मिठी असते. इतकी कीं, साऱ्या रात्रींत माणूस या कुशीचा त्या कुशीला देखील होत नाही.

झोंपेची आराधना करून झोंपी गेलेल्या माणसापेक्षां किंवा झोंप येताच एकदम झोंपी जाणाऱ्यापेक्षां या प्रकारच्या झोंपेत गाढपणा जास्त असतो. माझे पुष्कळ अविवाहित व विवाहित विरही स्नेही, झोंपेचे उत्कट सुख कसें मिळवावें हे मला विचारतात. त्याना मी हीच युक्ति सांगतो कीं, प्रथम जाडे निरस पुस्तक वाचायचं सोंग करा, झोंपेशीं थोडे खेळून तिला दमवा, म्हणजे तुम्हाला गाढ झोंप मिळेल.

झोंपेशी असे खेळण्यात मात्र एक सावधगिरी ठेवावी लागते. झोंपेला किती दमवावं व तिची चाळवण किती करावी हे समजण्याची एक कला आहे. ती ज्यांना अवगत नसते असे पुष्कळ लोक खऱ्या सुखाला अंतरतात. तंतुवाद्याची तार प्रमाणाबाहेर ओढली तर ज्याप्रमाणे ती तुटते, त्याप्रमाणे प्रमाणाबाहेर झोंपेची चळवळ केली तर ती निघून जाते व माणसाला मग सारी रात्र नुसतेच तळमळत पडावं लागतं. यासाठीं ज्यांना ही प्रेमलीलेची कला अवगत नसेल त्यानीं मात्र एकदमच निद्रावश होणें बरें; परंतु झोंपेचा खरा आनंद त्यांत नसतो.

झोंपेचा दुसरा प्रकार म्हणजे डुलकी. हा विलास क्षणिक परंतु पुष्कळ आनंददायक असतो. शरीराला अगर मेंदूला अतिशय श्रम पडले म्हणजे एखाद वेळी भर दिवसा अशी डुलकी येते. डुलकी घेण्यांत तर आनंद असतोच, पण मौज अशी कीं डुलकी घेणारा माणूस पहाण्यांतही आनंद असतो. वल्लभेच्या एखाद्या प्रेमकटाक्षाने ज्याप्रमाणें प्रियकराचा सर्वश्रमपरिहार होतो किंवा शिणलेल्या मातेला गोंडस बालकाच्या एकाच चुंबनाने हायसे वाटते, तसेच सुख दोनचार मिनिटांच्या डुलकींत

असतें. कामधंद्याच्या जागीं बालकाचें चुंबन व रमणीचा कटाक्ष दोन्हीं दुर्मिळ असतात. अशा वेळीं डुलकींत मिळालेलं सुख फारच मोलाचें असतें; यासाठीं डुलकी आलीच तर मी इतरांप्रमाणें चुटक्या वाजवून तिला कधींच दूर लोटीत नाहीं. आपल्या सुखासाठीं झटणाऱ्याचा आपण कां हिरमोड करावा ?

झोपेच्या विलासाचा तिसरा प्रकार म्हणजे साखरझोप. सकाळ होते, पक्षी किलबिल करूं लागतात. खरीं कामाचीं अन् कांही उगाच धांदल करणारीं माणसें उठून कामाला लागतात. सूर्याची किरणें घरांत येऊं लागतात. अशा वेळीं जणूं काय स्त्रीसहज लाजऱ्या वृत्तीमुळे झोप दूर दूर जाऊं पहाते. अशा वेळीं उघड्या खिडक्या बंद करून, कृत्रिम अंधारांत झोपेला खोळंबून ठेवून, तिला न जाऊं देण्यांत मोठी मौज असते. या विलासाचा अनुभव कामाच्या निकडीने रोज न घेतां आला तरी महिन्यांतून एकदोनदां मी अवश्य घेतोंच घेतों. सकाळीं जागा झालों कीं, खिडकींतून मी बाहेर कामात गुंतलेल्या माणसांकडे पाहात खिडकी बंद करतों व "लवकर निजे लवकर उठे" या म्हणीकडे पाहात पुन्हां बिछान्यावर लोळून झोपेला दूर जाऊं देत नाही. अशा वेळीं झोपेची धांदल एखाद्या बावरलेल्या नववधूप्रमाणे होते. अन् मधुर मधुर स्वप्नचित्रांत ती आपल्याला गुंतवून चटकन् निसटायला बघते, पण तरी स्वतःच अडखळते. या स्थितींतला विलास फारच आल्हादकारक असतो.

मात्र एक खरें कीं, हा विलास फारच उत्तान स्वरूपाचा असल्यामुळें साखरझोपेनंतर उठल्यावर पुष्कळांना दमल्यासारखं वाटतं. इंग्रजी पद्धतीच्या नाचांत कांहीं प्रकार असे असतात कीं, त्यात स्त्रीपुरुष नाच संपल्यावर खूप दमतात. अशा प्रकारचे नाच नेहमीच करणें सोईचें नसतें. तीच गोष्ट साखरझोपेच्या बाबतींत खरी आहे. उजाडल्यावर साखरझोप रोज घेण्याला पुष्कळांना फुरसतहि नसते, अन् असेल त्यांनीं देखील मानवेल अशा बेतानेंच हा विलास करावा.

खरं म्हटलें तर या साखरझोपेतील विलासाचं सुख इतकं मुबलक असतें कीं, महिन्यांतून दोनतीन वेळांच ही झोप मिळाली तरी पुरेशी होते.

झोपेकडे मी असा नेहमींच एक विलास-शक्ति या दृष्टीनें पाहात

आलों आहें. या विलासांत जे सुखाचे अनुभव मला मिळाले आहेत ते मला शब्दानें कधींच वर्णन करतां येणार नाहींत. पण पुष्कळ वेळां वाईट वाटतं ते हेंच कीं, इतक्या महत्त्वाच्या गोष्टीकडे मोठीं मोठीं माणसें दुर्लक्ष करतात अन् दुःखी होतात. झोंपेच्या अनेक विलासांचा अनुभव घेतला तर खरंच जग कितीतरी सुखी होईल !

झोंपेच्या अनेक विलासांनीं मनुष्यांचीं अंतःकरणें एकदां सुखावलीं तर खचित एक दिवशीं असा विचार स्फुरेल त्यांत कीं, सारं मानवी आयुष्य असेंच साखरझोंपेप्रमाणें आहे. असा विचार मनांत स्फुरावा अन् ठसावा म्हणूनच मी झोपेच्या बाबतींत कोणतींच बंधने पाळीत नाही; आणि यामुळेच मी सुरुवातीला म्हटलें की, साखरझोंपेचा आनंद जास्त वाढावा म्हणून मी माझ्या झोंपायच्या खोलींत "लवकर निजे लवकर उठे" ही म्हण लावून ठेवली आहे, अन् म्हणून तर मी सर्वांना सांगत असतों, "घेऊन पहा की हा अनुभव !"

का. मा. पाठक

बिनसलेले बेत

बेत कोण करीत नाहीं? घरांतल्या छोट्या सुशीपासून तों थेट वृद्ध आजीबाईपर्यंत प्रत्येकाच्या मार्गे कांहीं ना कांहींतरी बेत लागलेले असतात. त्याबरोबर हेंही खरेंच कीं, बेत फार करून कोणाचे तडीस जात नाहींत. उलट असेंच कीं, ते तडीस जात नाहींत म्हणूनच ते सारखे करावेसे वाटतात. माझ्या मित्रमंडळींत यासंबंधानें मी एक दिवस सहज बोलत बसलों होतों. बालपणांतील आपली मनोराज्ये व आजच्या तरुणवयांत त्यांना मिळालेली दिशा हीं लक्ष्यांत घेऊन जनुभाऊ एकदम उद्गारले,

"छे! आपण तर बुवा पूर्ण सुखी आहोंत! आणि सुखी आहोंत याचें कारण आजवर आपले कोणतेच बेत सिद्धीस गेले नाहींत हेंच खरें!"

"म्हणजे तुझं आजवरचं आयुष्य म्हणजे प्रवाहाच्या ओघांत वाहत आलेलं जीवन होय ना?" कांहींतरी बोलावयाचें म्हणून मी बोलून गेलों. पण तेवढ्यानें जनुभाऊचें मत मागच्या-पुढच्या आठवणींनीं गजबजून गेलें. बसल्या जागेवरून किंचित् बाजूला सरून आणि खिडकी-वाटें आकाशाकडे शून्य दृष्टीनें बघत तो म्हणाला,

"नाहीं. आरंभीं माझा तसा हेतु नव्हता. माझे पुष्कळच बेत होते. आतां मला त्याचें कांहींच वाटत नाहीं म्हणा, पण त्यावेळीं वाटे पुष्कळ शिकावें—अगदीं विलायतेलाही जावें आणि—"

"आणि आपण मनांत योजून ठेवलेल्या गोड पोरीशीं विवाह करावा; असेंच ना?" मध्येंच त्याचें भाषण स्वतःच पुरें करीत गणपुले बोलले.

"पण या दोहींचीही जोड मी मिळवली आहे. तथापि मी नाहीं कधीं तुम्ही म्हणतां ते बेत किंवा महत्त्वाकांक्षा केल्या. मोठेपणा अगर

"अहो सुखटणकर, तुम्ही अपवाद असाल त्याला! आमचें म्हणणें तुमच्याबद्दल नाहीं." शेवटीं मीं म्हटलें. "खरी मौज आहे बेत करण्यापेक्षां ते मोडलेले पाहण्यांतच!" आणि खरोखरच जनुभाऊची चर्या त्यावेळीं पाहण्यासारखी झाली होती.

बेत मोडणें आणि त्यांतून आनंद मिळविणें ही एक मोठीच गोष्ट आहे. एकदां कुणीतरी मला म्हटलें, "अलिकडे तूं असा विचित्र तऱ्हेनें कां वागूं लागलास? एखादी गोष्ट ठरवलीस आणि त्याप्रमाणें तूं वागलास असें कधीच होत नाहीं." यावर मीं म्हटलें, "तर मग फारच चांगलें कीं! आजपर्यंत मी कृत्रिमपणानें वागत आलों, पण आतां मी सहज रीतीनें वागावयास लागलों आहे!" या माझ्या बोलण्यांत थोडा-फार तरी तथ्यांश होता असें मला अजूनहि वाटतें. कारण बेत ठरविणें व त्याप्रमाणें वागणें यांत औपचारिकपणा व कृत्रिमताही आलीच! आणि अशा वेळीं आपण आपली सहजताही गमावतों हे निराळेंच! आपण आपल्या चारचौघां मित्रांना ठराविक वेळीं पाहुणचारास बोलावलें तर जेवढ्या मनमोकळेपणानें गोष्टी घडून यावयास पाहिजेत तेवढ्या घडून येतातच असें नाहीं. शिवाय रोजच्या व्यवहारांत कांटेतोल-पणानें वागणारा गृहस्थ विशेष लोकप्रिय झालेला दिसत नाहीं आणि त्याचें आकर्षणही कोणास वाटत नाहीं.

कांहीं कांहीं गोष्टी अनपेक्षित रीतीनें घडून येण्यांतच खरी मौज असते. फार दिवस न भेटलेला मित्र बेत न ठरवितां अचानकपणें आपल्या घरीं आला तर किती आनंद वाटतो! माहेरास गेलेल्या आपल्या पत्नीनें अगोदर कांहीं न कळवितां अचानक आपल्या खोलींत पाऊल टाकावें म्हणजे केवढा ब्रह्मानंद होतो! आणि हें असें कां होतें याचा जर आपण थोडा विचार केला तर आपल्या लक्ष्यांत येईल कीं, एक प्रकारची जी गोड हुरहूर असते ती अशा बेत मोडल्यानें प्राप्त होते, आणि मागाहून होणाऱ्या तिच्या पूर्ततेनें एक प्रकारचा अपूर्व आनंद मिळतो.

बाकी ज्यांना आपण थोर व्यक्ती म्हणतों अशांचीं आयुष्यें म्हणजे तरी भग्न हेतूंच्या पाण्यावर तरंगणारीं तारवेंच नाहीत का? निरनिराळ्या क्षेत्रांत ज्यांनीं आजवर मोठमोठ्या करामती केल्या आणि मानवी

इतिहास बनविला, त्या सर्वांचे हेतू आपल्या दृष्टीनें सफल परंतु त्यांच्या दृष्टीनें विफलच नव्हते का? वाङ्मयाच्या प्रकारांत तरी निदान अशा भग्नाश मालाकारांची परंपरा लागलेली दिसते. आपल्या मनांतील कल्पनांना एकाद्या विशिष्ट भाषेत सर्वांगसुंदर असें मूर्तस्वरूप प्राप्त करून देण्याकरितां कितीतरी वाङ्मयसेवक प्रयत्न करीत आले आणि प्रयत्न करीतच दिवंगत झाले. या त्यांच्या धडपडींत त्यांच्या हातून सुंदर वाङ्मयकृती निर्माण झाल्या असतील हें खरें, पण झाल्या त्यापेक्षां कितीतरी मनोज्ञ कृती निर्माण करण्याचे त्यांचे बेत – संकल्प–असतील! हे बेत साध्य होण्यासाठीं त्यांनीं प्रयत्न केले, ग्रंथ लिहिले; पण आपल्या दृष्टीला परिपूर्ण वाटणारे त्यांचे ग्रंथ त्यांच्या असाध्य हेतूंच्या समाधीच नाहींत का?

कमल दीक्षित

डायरी

कोणाचं उदाहरण पाहून माझ्या मनांत आलं मला आठवत नाहीं, पण एक दिवस मला वाटलं आपल्याजवळ डायरी असली पाहिजे. त्या वेळीं मी लहान होतें. पुरती तेरा वर्षांची सुद्धां नसेन. डिसेंबर महिना संपायच्या आधींच जेव्हा मी एक सुंदर आठ आण्यांची डायरी विकत घेऊन आलें, त्या वेळीं घरांतल्या साऱ्या माणसांनीं माझी चेष्टा केली. त्यांना वाटलं, ही एवढीशी मुलगी कसली डायरी लिहिणार? माझ्या थोरल्या भावानं तर मला चिडवण्यासाठीं एक इंग्रजी सुभाषित म्हणून दाखविलं कीं, 'स्वतःशीं मोठ्यानं बडबडणं अन् डायरी लिहिणं दोन्हीही वेडसरपणाचीं स्पष्ट लक्षणं समजावींत.' माझी धाकटी बहीण म्हणाली, 'आठ आणे डायरींत खर्चलेस त्यापेक्षां आपण दोघींनीं सिनेमा पाहिला असता!' आमचे काका असं कांहीं स्पष्ट बोलले नाहींत; पण अशा कांहीं चमत्कारिक रीतीनं ते हंसले कीं, त्यापेक्षां त्यांनीं मला स्पष्ट 'मूर्ख आहेस झालं!' असं म्हटलं असतं तरी वाईट वाटलं नसतं! पण या साऱ्या टीकेकडे मीं लक्ष दिलं नाहीं. कारण डायरी लिहायची असा माझ्या मनाचा निश्चय झाला होता.

जानेवारीची पहिली तारीख उजाडली. डायरींत लिहून ठेवण्याजोगं कांही घडतं कीं काय तें पाहण्यासाठीं सकाळीं उठल्यापासून मी अगदीं टपून राहिलें. पण रात्रीं डायरी पुढं घेतली आणि मोठ्या आवेशानं शाईत टांक बुडविला तेव्हां काय लिहावं तें सुचेना! काका डायरींत नेहमीं जमाखर्च लिहीत तसा मी कुठून लिहिणार? वाचलेल्या पुस्तकांतले चांगले उतारे डायरींत लिहून ठेवतात असं मी ऐकलं होतं. पण त्या दिवशीं सुटी असल्यामुळं सारा दिवस मैत्रिणींशीं खेळण्यांत गेला. मी पुस्तकाला शिवलें असेन तर शपथ! उठण्याची वेळ लिहावी असं आलं मनांत; पण त्या दिवशीं मी उठलें तों साडेआठ वाजून गेले होते! डायरीच्या पहिल्या पानावरच माझ्या झोंपाळूपणाची नोंद

करायला माझा हात धजेना. बरं, 'ध' चा 'मा' करणाऱ्या आनंदीबाईचं अवसान अंगीं आणून 'सकाळी सहा वाजतां उठले' असं लिहून टाकावं तर तसाही धीर होईना. आज लिहिण्यासारखं विशेष कांहीं घडलंच नाहीं असं लिहून टाकावंसं वाटलं. पण तसं लिहिलं काय किंवा कोरंच पान सोडलं काय, दोहोंचाहि अर्थ एकच! माझ्या पहिल्या डायरीचं पहिलं पान अखेर कोरंच राहिलं.

नंतरच्या दिवसांत लिहिण्यासारखं कांहीं घडलं नसेल असं नाहीं. पण काय घडलं अन् मी कसली नोंद डायरीत केली तें मला आतां आठवत नाहीं. थोड्याच दिवसांत डायरी लिहायची माझी हौसच नाहींशी झाली एवढं मात्र आतां आठवलं. मोठ्या उत्सुकतेनं मी डायरी विकत आणली होती. पण स्वतःचं अवमानित जिणं ओळखून ती अडगळीच्या खोलींत वर्तमानपत्रांच्या अन् जुन्या पुस्तकांच्या रद्दींत केव्हां सामील झाली हे माझ्या लक्ष्यांतही आलं नाहीं!

लहानपणी साऱ्याच बाबतींत असं होत नाहीं का? एखादी वस्तु हवीशी वाटली कीं ती मिळेपर्यंत क्षणाचासुद्धां धीर निघत नाही, पण ती मिळाली की थोड्याच वेळांत ती टाकाऊ वाटूं लागते. किंवा कांहीं करावंसं वाटलं कीं एका पळाचाहि विलंब सहन होत नाहीं, पण तेंच करूं लागलं कीं त्यांतली गोडी मग उरत नाहीं! एक दिवस मी आमच्या बाबूसारखी शीळ घालून पाहूं लागलें; आणि 'बायकांनी शीळ घालूं नये' असं म्हणून जेव्हां जो तो मला प्रतिबंध करूं लागला, तेव्हां मला शीळ घातल्यावांचून मिनिटभरसुद्धां गप्प राहावेना! पण तेंच कोणी बोलेनासं झाल्यावर शीळ घालण्यांत मला काडीमात्र गंमत वाटेना हें मात्र मला पक्कं आठवतं. डायरी लिहिण्याच्या बाबतींत असंच झालं कीं काय कुणाला ठाऊक! पण आमची पहिली डायरी बहुतेक कोरी राहिली अन् अखेर हरवली एवढं खरं!

त्यानंतर मी कधीं डायरी लिहीन असं मला वाटलं नव्हतं. गतवर्षी माझ्या एका मित्राकडून नव्या वर्षाची 'भेट' म्हणून मला एक पार्सल आलं. तें उघडून पाहाते तो आत एक सुंदर डायरी! एका इंग्रजी सुभाषिताप्रमाणं कोणतीहि वस्तु आपल्या हातीं येण्याचे तीनच मार्ग संभवतात—खरेदी, चोरी किंवा उसनवारी. पण भेटी देण्याघेण्याचा

चवथा मार्ग हल्लीं उत्पन्न झाला आहे. त्यामुळं पुष्कळदां नको त्या गोष्टी आपल्या हातांत येऊन पडतात. घेणाराला जिचा कांहीं उपयोग नसतो, पण देणाराचे मात्र जिच्यावर पैसे खर्च होतात अशा वस्तूला 'भेट' म्हणावं अशी एका विनोदी लेखकानं व्याख्या केली आहे. ही व्याख्या नेहमीं खरी ठरेल असं नाहीं मला वाटत; पण माझ्या मित्राकडून डायरी आलेली पाहतांच मला या व्याख्येची आठवण झाली.

आतां या डायरीचं काय करावं या चिंतेत मी ती हातांत धरली होती अन् तिचं एकेक पान उघडून मी केव्हां वाचूं लागलें तें माझं माझ्याच किती वेळ लक्ष्यांत आलं नाहीं. किती विविध प्रकारची माहिती माझ्या दृष्टीसमोरून जात होती. इन्कमटॅक्सची माहिती, कायद्याविषयी 'साधारण' माहिती, कोर्ट फी स्टॅंप व ॲक्टची माहिती! १८७१ चा कोंडवाडा ॲक्टसुद्धां दिला होता त्या डायरींत, अन् कोंडवाड्यांत घातलेल्या हत्तीला रोजीं दोन रुपये, घोड्याला एक रुपया, शेळीला चार आणे पडतात ही माहितीदेखील दिली होती. गाढवाला बारा आणे खर्च येतो म्हणे! म्हणजे या इंग्रजी राज्यांत गाढवंदेखील घराबाहेर सोडायची चोरी म्हणायची! प्रयाण करायला शुभशकुन कोणते, बीं पेरायला कोणते, धान्य कापायला कोणते, मळायला कोणते इत्यादि ज्योतिषविषयक माहितीही मला त्या डायरीत वाचायला मिळाली. मुंबईपासून गोव्यापर्यंतचीं दर आणि जी. आय्. पी. सारख्या बड्या रेल्वेपासून बार्शी लाइटसारख्या छोट्या रेल्वेपर्यंत सगळ्या रेल्वे लाइनी-वरचीं स्टेशनं माझ्या डोळ्यांपुढून सरकलीं. इतकंच काय, उपनयन आणि विवाह या दोन्हीं गोष्टींत मला सारखीच गोडी — म्हणजे गोडीची वानवा — असूनही त्यांचे मुहूर्तहि मीं वाचून काढले. डायरी इतकी वाचनीय असते अशी मला कल्पना नव्हती. सहज घटकाभर चाळायला योग्य पुस्तक कोणतं असं मला कोणीं विचारलं तर 'डायरी' असं मी ताबडतोब उत्तर देईन.

पण दुर्दैव असं कीं, डायरी वाचायसाठीं नव्हे तर लिहायसाठीं आहे अशी लोकांनीं कल्पना करून ठेवली आहे. मला ज्या मित्रानं डायरी भेट म्हणून पाठविली त्याचीदेखील तशीच कल्पना असावी. त्याच्या समाधानाकरितां तरी मला त्या डायरीचा लिहिण्यासाठीं उपयोग

करायला हवा होता. म्हणून त्या डायरींत कांहीतरी लिहिल्यावांचून मला सुटका नव्हती.

आतां मी बी. ए. पास होऊन एका मोठ्या शाळेत शिक्षकिणीची नोकरी करीत होतें. तेव्हां डायरींत जमाखर्च लिहायचा म्हटलं तर ते शक्य होतं मला; पण कां कुणाला ठाऊक, ते करणं अगदीं जिवावर आलं माझ्या. कारण मला वाटलं, दीड रुपाया शिंप्याची शिलाई, सव्वा रुपाया चहाचा डबा, आठ आण्यांची कार्डपाकिटं अन् चार आण्यांची भाजी अशा गोष्टी लिहून डायरीचीं पानं मात्र खराब करायचीं! या गोष्टी स्मरणात राहिल्याच पाहिजेत इतक्या महत्त्वाच्या आहेत काय? चार-आठ आण्यांचा हिशेब चुकला तर चुकला! पण अमुक महिन्याच्या अमुक तारखेला मी माझ्या मोलकरणीला दोन रुपये दिले अगर वाहणेचा तुटलेला बंद पुन्हां लावून घेण्यासाठी दोन पैसे खर्चले असल्या क्षुल्लक गोष्टी डायरीत कशाला लिहायच्या? किंवा मी अमुक वाजतां उठलें किंवा निजलें किंवा फिरायला गेले हे तरी कशाला लिहून ठेवायचं? या गोष्टी-देखील काहीं माणसं डायरीत टिपून ठेवतात! मला वाटतं, डायरीत काय लिहायचं अन् कां लिहायचं याचं मर्मच त्यांना कळलेलं नसतं.

माझं म्हणणं तुम्हांला पटेल कीं नाहीं कुणाला ठाऊक, पण मला जे वाटतं ते मी सांगते. मला वाटतं, की सृष्टिशोभेच्या दर्शनानं, माणसांच्या सहवासांत अगर पुस्तकाच्या वाचनात ज्या सुखदुःखांचे अनुभव येतात, ती डायरीत लिहून ठेवतां आलीं तरच डायरीचा खरा उपयोग! जीवितमार्गावरून माणूस जसजसा पुढं जातो, तसतशीं मागचीं सुखदुःखं तो विसरतो. पण या सुखदुःखांच्या आठवणी कोणीं ताज्या करून दिल्या तर त्याला हव्या असतात. आजपासून दहा वर्षांनी मी आजची डायरी काढून वाचूं लागले अन् त्या डायरींत मी कोणत्या तारखेला किती वाजता उठलें, अगर भाजीसाठी किती पैसे खर्च केले, या गोष्टी मला वाचायला मिळाल्या तर मला त्यापासून कसला आनंद होणार? पण उलट, संध्याकाळी मी एकटीच डोंगरावर फिरायला गेले आणि एका शिलातलावर बसून सूर्यास्ताकडे पाहात राहिले, तेव्हां क्षितिजावर-च्या विविध रंगांत, आकाशांत उडणाऱ्या पांखराच्या शब्दांत, अंगावरून वाहणाऱ्या वाऱ्याच्या हालचालींत माझ्या अंतःकरणांतल्या भावनांचे

प्रतिध्वनि उठल्यासारखं मला वाटलं; त्या वेळीं ज्या गांभीर्यानं अन् आनंदानं माझं चित्त भरून आलं, तें जर मला दहा वर्षांनीं जुन्या डायरींत पुन्हां वाचायला मिळेल तर ? — तर मला अपूर्व सुख होईल. अमुख तारखेला पहांटे पांच वाजतां जी मुलगी उठली ती मी, अशी माझी मला ओळख पटली तर त्यांत स्वारस्य नाहीं. पण निरनिराळ्या वेळीं — कधीं क्षुल्लक कधीं मोठ्या — कारणानं जी हंसली अगर रडली, आनंदली, गहिंवरली ती मी, अशी जुन्या डायरीनं माझी मला ओळख दिली तर ती मला हवीशी वाटेल. तरच डायरी लिहिली ती सार्थकीं लागेल !

पण सुखदुःखांचे हे सूक्ष्म अनुभव लिहितां येण्यासारखे नसतात. एक तर शब्दांच्या रूपानं ते कागदावर उतरूं लागतांच त्यांचा सूक्ष्मपणा अन् हळुवारपणा कमी होतो. शिवाय डायरींत ते लिहिले कीं ते कोणाच्या दृष्टीला पडतील याचा काय नेम ! त्या अत्यंत खाजगी अन् म्हणूनच अत्यत पवित्र सुखदुःखांना कुणाची सहानुभूतिशून्य नजर लागावी ही कल्पनादेखील असह्य वाटते.

सारांश, डायरींत जें सहज लिहितां येईल त्याचा कांही उपयोग नाहीं, आणि जें लिहून ठेवलं असतां माझीं आजचीं सुखदुःखं मला उद्यां स्मृतिरूपानं अनुभवतां येतील तें लिहितां येत नाहीं !...

अशा विचारांनीं मला भेट मिळालेल्या त्या डायरींत मी कांहींच लिहूं शकलें नाहीं. ती कोरीच राहिली. माझी पहिली डायरी मी विकत आणली तेव्हां मी लहान होतें. माझी हौस क्षणिक होती. माझ्या अंगीं निश्चय नव्हता म्हणून ती बहुतेक कोरी राहिली. या दुसऱ्या डायरीच्या वेळीं मी मोठी झालें होतें; मानवी सुखदुःखांविषयीं थोडासा समज माझ्या अंगीं आला होता, म्हणून ती मी अजिबात कोरी ठेवून दिली. आतां पुन्हां डायरी माझ्या वाटेला जाणार नाहीं अशी आशा आहे मला !

य. गो. जोशी

उद्यां मेलों तर ?

तो दिवस मी कधीं जन्मांत विसरणार नाहीं !

त्या दिवशी आम्ही चारजण स्नेही चांदण्यांत बोलत बसलों होतों. आम्ही सर्व एकमेकांना नेहमी भेटणारे असल्यामुळें बोलण्याला नवीन असा विषय आमच्याजवळ राहिला नव्हता ! कोणी चांदण्याकडे पाहत होता, कोणी नुसताच तोंडानें शीळ घालीत होता, कोणी हातांतल्या काठीनें जमिनीवर वर्तुळें काढीत होता, आणि एकजण जमिनीवरचा एक खडा घेऊन वरखालीं फेंकून झेलीत बसला होता; आणि मी फक्त हें सारें पाहात होतों. माझ्या मनांत त्या वेळेला काहीं म्हटल्या कांहींच विचार नव्हते !

इतक्यांत जो खडा झेलीत बसला होता त्याचें अंग सहज हललें आणि त्यानें वर फेकलेला खडा त्याच्या हातांत न पडता त्याच्या डोळ्यावर पडला.

तो खडा नव्हता. तें एक मातीचें ढेंकूळ होते. तें फुटलें आणि त्याच्या दोन्ही डोळ्यांत माती गेली. तो आपले डोळे चोळूं लागला.

तो जवळजवळ आंधळ्यासारखा झाला.

सर्वजण हंसूं लागले !

"खरंच, काय रे—आंधळा झालास तर काय वाटेल तुला ?" एकानें गंमत म्हणून त्याला विचारलें.

"आनंद वाटेल !" तो म्हणाला.

"असं कां ?" सर्वजण उद्गारले.

"हं. म्हणजे तुमचीं तोंडें पाहायचा प्रसंग येणार नाहीं पुन्हां !" तो अद्याप आपले डोळे चोळीतच होता.

झालेलीं प्रश्नोत्तरें तो आतां विसरला आणि खरेंच मोकळेपणाने हंसूं लागला. "खरंच आंधळा झालों तर काय रे होईल माझं ?"

"आपण दर एकादशीला पैसा देत जाऊं तुला !"

....सर्वजण म्हणाले.

पण या प्रश्नानें मात्र सर्वजण एकदम गंभीर झाले.

आणि प्रत्येकजण तो प्रश्न स्वतःला विचारून पाहूं लागला.

"खरंच मी आंधळा झालों तर माझं काय होईल ?"

इतक्यांत आकाशांत चांदण्या पाहात बसलेले गृहस्थ एकदम मला म्हणाले, "बरं झाल, आज बोलायला विषयच नव्हता कांहीं. आयता मिळाला. 'आपण आंधळे झालों तर ?' या प्रश्नाचें कौतुक करण्यात कांहीं अर्थ नाहीं. समज तूं उद्यां मरणार आहेस— असं तुला आज कळलं— तुझ्या मनाची चलबिचल कांही झाली नाही असं आपण गृहीत धरूं, तर मरायच्या अगोदरचे चोवीस तास तूं कसे काढशील ?"

"प्रश्न तुझा आहे तेव्हां तूंच उत्तर दे पाहूं ?"

"कुठं लेखीं न गुंततां मला जेवढे पैसे हातउसने गोळा करता येतील तेवढे गोळा करून पाठीमागच्या माणसाकरितां घरांत आणून ठेवीन आणि मरून जाईन मी !"

तो चेष्टेने म्हणाला.

"आपला आतां एकच दिवस राहिला आहे. तेव्हां परिस्थितीच्या दडपणामुळें मी जेवढे अपमान सहन केले आहेत तेवढ्यांना त्यांच्या तोंडावर शिव्या देऊन मनाचें समाधान करून घेईन आणि मग मी शांतपणानं देह ठेवीन !"

दुसऱ्यानेंहि न विचारतांच उत्तर दिलें—

"आपण तेवढा एक दिवस चैनींत काढून— "

"आणि तूं रे ?"

मला प्रश्न विचारला गेला.

माझा स्वभाव माहीत असलेला एकजण म्हणाला, "अरे, हा कांहीं करणार नाहीं. मी फक्त उद्यां जाणार असं सर्वांना सांगण्यांतच याचा दिवस जाईल !"

मी हंसलों आणि खरेंच मनाशीं विचार करूं लागलों—

'खरंच मला उद्या मरायचं आहे असं नक्की कळलं तर मी हातीं असलेला एक दिवस कसा काढीन ?'

कोणतीहि गोष्ट सोडून जातांना— त्या गोष्टींत एक प्रकारचें

अलौकिक सौंदर्य आपल्याला वाटूं लागतें ! तें सौदर्य टेहळण्यांतच माझा सर्व दिवस संपून जाईल असें मला वाटलें !

मी समोर बसलेल्या माझ्या मित्रांकडे पाहूं लागलों, तों उद्यां उजाडत आहे—आणि समोर बसलेले स्नेही माझी मृत्युवेळ जवळ असल्यामुळें एक एक वितळून जात आहेत असें मला वाटलें !

मग मरणार आहेत कोण ? मी का ते ? मी मेलों तरी कुठेंतरी असणारच ! माझ्यापुरता विचार करायचा झाला तर माझे सर्व स्नेही, आप्तगोत—मला माहीत असलेलें सर्व जग मरणार आहे !

—आणि मी कोठल्यातरी अज्ञात प्रांतांत प्रवासाला निघणार आहे !

—आयत्या वेळेला काय होईल ते सांगतां येत नाही—पण नवीन देश पाहायला जातांना जी आतुर उत्कंठा प्रदीप्त होते तसेच मला मरतांना वाटेल असें आतां वाटतें आहे ! प्रश्न पडणार आहे फक्त सोबतीचा.–चार ओळखीचे किंवा आप्त बरोबर असेल तर प्रवासांत खरी मौज असते; पण तें या प्रवासांत कसे शक्य आहे ?

आपल्या एकट्यालाच जावे लागणार !

वाः ! पण ते कोणी बरोबर येणार नसले तरी त्याच्या त्यांच्या सहवासामुळे कित्येक सुखद प्रसंगाचें दहिंवर मी साठवले आहे तें कोण घेणार आहे माझ्यापासून हिसकावून ? त्या दहिंवरावरही मी प्रवासातली सोबतीची उणीव भरून काढूं शकेन !–काय, त्या आठवणी माझ्याबरोबर येणार नाहींत ? वाः ! वाः ! तर मग फारच आनंद ! या सर्वांची मरत्या वेळीं किंवा नंतर आठवणच जर नाहींशी होणार असेल—तर मग कशाची हो हुरहूर ?

बरे, सुखद आठवणींच्या दहिंवराबरोबर कांहीं दुःखद प्रसंग—

पण प्रवासाला निघतांना आपण शक्य तों कमी सामान बरोबर नेत नाही का ? दुःखद आठवणींचीं ओझी कोण वागवणार अशा वेळी बरोबर ?

पण खरेंच, आपल्याला उद्या मरायचे आहे या कल्पनेनें तरारलेला माणूस बेभानपणानें कोणाचीही भीड-मुरवत न ठेवतां जर बोलूं लागेल–तर किती कडवट सत्यें बोलायला लागेल तो ? ती ऐकणायांचींसुद्धां

नाहींत एखाद्याला !—ती न ऐकण्याकरितांसुद्धां एखादा मनुष्य उद्यांच्या ऐवजीं आजच मरायला तयार होईल !

इतक्यांत एकजण मला म्हणाला, "अरे, खरंच उद्यां मरायचं आहे अशा गंभीरतेनं कसला विचार करतो आहेस ? झटकन् सुचेल ती कल्पना सांग ! का तुझ्या मनांत कांहीतरीच कल्पना आली आहे ?"

"कसली ?"

"आतांपर्यंत संभावितपणानं आयुष्य घालविलंस—त्याचा सूड उगवणार आहेस एका दिवसांत ?"

"नाहीं, कुणाजवळ काहींएक न बोलतां— किंवा मी उद्यां जाणार आहे याचा कुणाला कानोसाही लागूं न देतां मी वेळ भरतांच गुपचूप होईन !"

"मला वाटलंच तूं असा कांही तरी विक्षिप्तासारखं बोलशील म्हणून ! अरे, आपलं मरण असं आपल्याला आधीं कळलं असूनसुद्धा असलं म्हातारं मरण मरणं आपल्याला नाहीं आवडणार ! अरे, जिथून आपल्याला निघून जायचं आहे आणि परत केव्हांही यायचं नाहीं अशा ठिकाणी जातांना अशी एखादी लाथ झाडून गेलं पाहिजे कीं, पाण्यांत दगड टाकला किंवा गणपतिविसर्जनाकरितां गणपति पाण्यांत सोडला कीं जसं पाणी हेलावतं, भोवरे करतं, तसं कांहींतरी झालं पाहिजे आपण निघून गेल्याबरोबर ! अरे, लहान मुलींना खेळतांना पाहिलं आहेस ना तूं ? भातुकलीचा एक खेळ संपवितांना—असेल-नसेल त्याचा चट्टामट्टा करून, खेळायचीं चूलबोळकी किती घिसाडघाईनं भरून ठेवतात त्या ! किंवा लाथेनंच एखाद्या कोपऱ्यांत गोळा करून ठेवतात—एखादं बोळकं फुटतंसुद्धां त्या धादलीत आणि जातात भुर्रदिशीं निघून दुसऱ्या खेळांत रंगण्याकरतां ! तसं कांहीतरी करायला पाहिजे."

मी मनांत विचार करूं लागलो. अशा धसमुसळ्या वृत्तीच्या खोडकर माणसांना भिऊनच परमेश्वरानें माणसाचे मरण त्याला कळूं न देण्याची हिकमत योजिली असेल का ?

—कारण अगोदर मरणाची नोटीस मिळाल्यास जितकीं चांगली कृत्यें माणसाच्या हातून घडणे शक्य आहे – त्यापेक्षां वाईट घडणेंहि जास्त शक्य आहे !

—शिक्षेला भिऊन — एखाद्यानें एखाद्याचा खून करण्याचे तहकूब ठेवलें असेल—अशांचे खून त्या दिवशीं घडतील !

—मनांत भरलेल्या, पण अप्राप्य ठरलेल्या प्रेयसींना तो दिवस कठीण जाईल !

—चोऱ्या, दरोडे यांचे धुमाकूळ होतील !

—काय सांगावें, परिस्थितीमुळें सत्य-अहिंसेनें मिरवणारे देशभक्त तेवढ्या वेळांत कित्येक राजकीय खूनसुद्धां पदरीं पाडून घेतील !

घरकोंबड्या माणसानें आपल्या खोलीत घुमवलेले विचार जगाच्या माथीं मारणें मोठें कठीण आहे !

'कांहीं कल्पना' म्हणून त्यांचें कौतुक करतां येईल. वाङ्मयांत त्या कल्पना चांगल्या म्हणून ठरतील, पण खऱ्या जीवनांत—?

—मी कांहीं न बोलतांच तोंडानें शीळ घालूं लागलों.

—तसे सर्वजण उठले व म्हणाले,

"चला आपण जाऊं या आतां; हा बहुतेक लागला घुमायला !"

मी त्यांच्या जाण्याला कांहींच अडथळा केला नाही.

तेही मुकाट्याने निघून गेले !

आम्ही आमच्या अंगणांतच बोलत बसलो होतों. आमच्या घराला अंगण खूप मोठें होतें.

रात्रीचा एक-दीड वाजून गेला होता.

मी घरांत जायच्या विचारांत होतों.

आणि— माझ्या काय अंगांत आल्यासारखें झालें कुणाला ठाऊक ! एक-दोन मिनिटांनीं लहान पोरासारखा मी अंगणांत खूप धांवलों, बागडलों, जमिनीवरच लोळण घेतली !

'उद्यां मेलों तर ?' या कल्पनेनें मी खरोखरच खूप झिंगलो होतों !

थोड्याच वेळांत माझा तो उन्माद थोडासा कमी झाला.

मी एखाद्या पुढाऱ्यासारखा धीमेपणाने घरांत जाऊं लागलों !

जाता माणूस नेहमींच मोठा असतो !

मी आपल्या खोलींत आलों !

आजच मी उदबत्त्यांचा नवीन पुडा विकत आणलेला होता.

तो मी सोडला. आणि खरें सांगू— एक-दोन उदबत्त्या न पेटवितां मी सबंध पुडाच एकदम पेटवला!

दिवस उन्हाळ्याचे होते.

मी तसा फारसा रसिक मनुष्य नव्हे! मला फुलेंसुद्धां फारशीं कोणतींच आवडत नाहीत. मला फक्त एकदोन शौक आहेत!

बसल्या जागी नेहमीं एखादी उदबत्ती तेवत ठेवणे.

—आणि उन्हाळ्याच्या रात्रीं—

"गजरा मोतियाचा!"

—आजही मोतियाचा गजरा माझ्या टेबलावर होताच! मी त्याचा दोरा सोडला. फुले मोकळी केली. हातांत घेतली.

एखाद्या पुस्तकात मन रमते का पाहावे म्हणून एक पुस्तक काढले, दुसरें काढले—तिसरें काढले—पुस्तकें तशीच टाकली—आणि अंथरुणावर पडलो.

—हातातील फुले मी आपल्या अंगावरच उधळली!

माझ्या मनावर कसलीतरी गोड गुगीच मोहिनी घालून बसली होती!

माझ्या मनात पण एकदम झटकन् विचार आला की, 'उद्या मेलो तर?' या कल्पनेने एवढे कां मला मोहिलें आहे?

"उद्या मेलो तर?" या कल्पनेंतील उद्या जर पुसली—तर हा प्रश्न नेहमींचाच नाही का? प्रत्येकजण आपले मरण फार तर लांब गृहीत धरीत असेल—पण आपणाला मरणच नाही असे तर कोणी गृहीत धरीत नसेल?

"मग उद्या मेलों तर?" या कल्पनेनें मला एवढे तरारल्या-सारखे का व्हावे?—काय मी आपलें मरण केव्हांच गृहीत धरले नव्हते?

कसे शक्य आहे?

—पण तो विचार कधी माझ्या मनांत आतापर्यंत आलाच नव्हता!

—आज तो विचार सहज माझ्या मनांत आला—भांबावून गेलो मी त्या कल्पनेने!

पण हा कैफ उद्या उतरेल—या कैफाच्या आटवणीने एखाद्या वेळी चार कागद काळे करीन. त्या वेळीही कदाचित् बरें वाटेल!

—पण जीवनावर काय परिणाम होणार त्यांचा ?

—जीवन !

—मृत्यु !!

—सूर्योदय !

—सूर्यास्त !!

—परमेश्वराने हें जगच मुळी कसल्यातरी कैफांत निर्माण केले आहे !

* * *

—रात्रीचे अडीच-तीन वाजून गेले होते. लवकरच उजाडणाऱ्या पहांटेचा गारवा हवेत संचरूं लागला होता !

—माझे डोळे मिटत चालले होते !

—"उद्यां मेलों तर ?" मी मनात पुटपुटलो—

आणि रोजचें मरण जी झोप ते येण्याकरितां मी अंगावर पांघरूण घेऊन डोळे मिटले.

—आणि सर्व कल्पना तिथेच थांबल्या.

—कल्पनेची गुंगी झोंपेंत विलीन पावली !

श्यं. रा. वनमाली

बोलके चेहरे

कपडे करून मी बाहेर पडणार, तोच दारावर 'टिक् टिक् टिक्!' महत्त्वाच्या कामासाठी बाहेर जाताना व्यत्यय आला म्हणजे कुणाचीही जशी मुद्रा व्हावी तशीच माझी झाली.

"काय रे, या वेळीं बाहेर कुठे?" आत येत मोहन म्हणाला. "ही तुझी वेळ म्हणजे पुस्तकें वाचण्याची! तू घरी या वेळीं सापडायचास, म्हणून तर आलों; नि तूं तर बाहेर पडतो आहेस—काही महत्त्वाचे दिसते आहे?" माझ्या पाठीवर थाप मारीत त्याने विचारले.

"होय, आहे तसेच महत्त्वाचें!" मी म्हणालो.

"ते दिसतेच आहे म्हणा. नाहीतर तुझा बर्नार्ड शॉ नि टॉलस्टॉय नि अल्डुस हक्सले याचा सहवास सोडून तूं जाणार कसा?" त्यानें टिंगल केली, व नतर हळूंच विचारले, "तरी पण कुठे जात आहे स्वारी?"

"स्टेशनवर."

"कुणी येणार आहे का?" व 'कुणी' शब्दावर त्याने जोर देऊन जो अभिनय केला, त्याबरोबर मला हंसू आले व मी त्याचा हात हातांत घेत "चल माझ्याबरोबर, जाताना सांगतो तुला" असे म्हणत आम्ही बाहेर पडलो.

कांही वेळ न बोलता आम्ही चालत होतो. "बघ मोहन, ते असे आहे—" माझ्या चेहऱ्याकडे मोहनने बघितले. पुष्कळसे बोलायचे असले म्हणजे जी आतुरता चेहऱ्यावर साहजिक यावी, ती छटा मोहनला दिसली.

"एखाद वेळ असा कंटाळा येतो या पुस्तकांचा की वाटते कुठें-तरी गोंगाट, कोलाहल असेल तिथे जावे! तसे म्हटलें तर mob मला अगदी आवडत नाहीं, पण खिडकीत उभे राहून, दुरूनच मिरवणूक बघण्यांत जी एक प्रकारची मौज असते ना, तसेच लांब कोपऱ्यात उभे राहून गर्दी, गलबला बघावा असे वाटतें कधीं कधीं! त्या निर्जीव

पुस्तकांचा व त्यांतल्या काल्पनिक पात्रांचा इतका वीट येतो की, खरे life काय आहे हें स्वतः बघावेसें वाटतें. बाहेरच्या जीवनाची विशालता, संग्राम व काव्य पुस्तकांत सारखें गढून दिसणार कसे? अन् त्या पुस्तकांनीं इतके एकांगी वाटतें की, जीवनातला महत्तम आनंद आपण गमावतों आहो असें वाटायला लागते पुन्हा पुन्हा! असे फिरायला निघावे संध्याकाळी, वाहत्या पाण्याकडे बघत बसावे नि एखादा साधा शेतकरी भेटावा; त्याच्याशी दोन शब्द बोलल्यावर जी नवीन दृष्टि मिळाल्यासारखी वाटते, ती या पुस्तकात सापडत नाहीं पुष्कळदा! पुस्तकें वाईट असे माझे म्हणणे नाही, पण ती किती जीवशून्य, प्राणहीन वाटतात! टेनिसनच्या लेडी ऑफ शॅलॉटप्रमाणे जगाकडे पाठ करून बसावे व खोट्या प्रतिबिंबावरच समाधान मानावे – मला नाहीं आवडत हे! प्रिस्ट्ले, रिचर्ड्स् व गॅल्सवर्दी वाचून इटालियन सुनीताची रचना मला सागतां येईल किंवा नाटकाचा प्रारभ कसा करावा हें समजेल, पण रसमय जीवनाची गोडी मला लाभायची नाही व आयुष्यांतील कटु प्रमेये मला समजायचीं नाहीत. आपण आपल्या व्यवसायांत इतके गर्क असतों कीं, एक मुख्य गोष्ट आपण नेहमीं विसरत असतो: ती म्हणजे जीवन! चारचौघात मला जर सोडले तर त्याच्याशीं सहज, न घाबरतां कसें बोलायचे हा मला प्रश्नच पडेल, तेच एखाद्या भटक्याला (Bohemian) सांगा, त्याला जगाचा जास्त अनुभव असतो, विविध व्यक्ती त्याने बघितल्या असतात. मुख्य वक्ता यायला उशीर झाला तर काय करावें मला सुचणार नाहीं; 'केसरी' काढून वाचत बसावे लागेल. किंवा पांचगणीला जातांना मध्येच bus पंक्चर झाली तर तो वेळ कसा घालवावा हें न समजल्यामुळे बावळटासारखा तोंड करून बसेन. पण तो Bohemian चांगलीशी जागा बघेल, डोक्याखालीं उशीसारखे हात घेऊन आकाशाकडे बघत, जवळच्या झुडुपांतल्या पांखराचें गाणें ऐकत, मजेनें, ऐटींत त्या तालावर शीळ घालीत वेळ काढील. कार्लाईल म्हणतो कीं, 'पुस्तकालय म्हणजे विद्यापीठ (University)'. मी नाकारत नाहीं हे एका अर्थी, पण मला मात्र स्टिव्हनसनचें म्हणणें जास्त पटतें–'That mighty school of education—the street!' शेक्सपिअर, डिकन्स व बॅलझॅक

यांनी मनुष्यस्वभावाचे ज्ञान असेच रस्त्यांतून, गर्दीत हिंडतांनाच मिळवले असेल असे वाटतें. माझ्या हाती थोडी सत्ता असती तर प्रत्येक कॉलेजियनने आठवड्यांतून दोनतीनदां स्टेशनवर जाऊन मेल ट्रेन्स बघितल्याच पाहिजेत, असा नियम केला असता."

"म्हणून तूं स्टेशनवर चाललास वाटतें?" मोहन म्हणाला.

"आणखी एक कारण आहे यापेक्षां जास्त महत्त्वाचे; ऐक. एखादा चांगला चेहरा मिळतो का बघायला म्हणून जात आहें स्टेशनवर—"

मोहन मधेच रस्त्यांत थांबला.

"अरे, माझ्याकडे असे बघतोस काय? खरंच, एखादा 'चांगला' चेहरा बघायला मिळावा या अपेक्षेने जात आहे. एखादे वेळी इतकी तीव्र व दुर्दमनीय इच्छा होते चांगला चेहरा बघण्याची म्हणतोस! तुला नाहीं होत तशी इच्छा? तूं मघां आलास तेव्हां तसली मला प्रबल इच्छा झाली म्हणून बाहेर निघालो होतो."

"पण त्याला बाहेर कशाला जायला हवे? खिडकीत बसले की वाटेल तेवढे सुंदर चेहरे जातात रस्त्याने!" मोहन म्हणाला.

"सुंदर नाहीं, चांगला! सुंदर चेहरा चांगलाच असतो, eloquent असतो असे नव्हे. मुलीची शाळा सुटली म्हणजे वाटेल तेवढे सुंदर चेहरे दिसतात, पण ते सगळेच चांगले, बोलके नसतात. ती पावडर, ते curls, तो गालावरचा रंग—त्यांना का चांगला चेहरा म्हणायचे? गोऱ्या कातडीचे मुखवटे आपण पुष्कळ बघतो पण तिथे संजीवनी कुठें असते? बहुतेक सगळे चेहरे कृत्रिमतेनें, वासनांनीं, बुद्धिशून्यतेने जड, रसशून्य, insipid, coarse दिसतात! उत्तम काव्य, उत्तम गाणें जसें विरळा, तसेंच उत्तम eloquent चेहरा एखाददुसराच!

"अन् तुला नवल वाटेल, कीं चांगला चेहरा म्हणजे जसें गोरेपण नव्हे किंवा तारुण्य नव्हे की रेखीव अवयव नव्हे, तसेंच हा माझा कलावान्, काव्यमय चेहरा श्रीमंतीत सांपडत नाहीं किंवा देहसौंदर्यावर विसंबून नसतो. माळावर उभे राहून पाखरे हांकलणाऱ्या एखाद्या अकिंचन्, साध्या मराठमोळ्या भामिनीचा चेहरा चांगला असतो; किंवा हातांत एकतारी घेऊन रस्त्याने गाणे म्हणत जाणाऱ्या, चिंध्याचिरगुटांतल्या

वृद्ध भिकाऱ्याचा चेहरा मोहक असतो. आणि तसें म्हटलें तर तरुणांपेक्षां वृद्धांचेच चेहरे जास्त आकर्षक व बोलके असतात. फोटोग्रॅफिक चढा-ओढीमधल्या 'Portrait' या नांवानें येणाऱ्या वृद्धांचे चेहरे बघ! आयुष्याच्या निखाऱ्यांतून प्रवास केल्यावरही, मृत्यूची सांवली पडली असतांना, निरागस, हासरा, बालिश भाव दाखविणारा चेहरा श्रीमंतींत दिसायचा नाहीं. स्फटिकपात्रांतून दीपकळीनें लकाकावे त्याप्रमाणे अंतरींची सोज्ज्वलता त्यांच्या मुखमंडलावर खेळते. कडू हालाहल प्राशन करून मस्तकावर चंद्रकोर व श्रीगंगा धारण करणाऱ्या शंकराच्या प्रसन्नतेची छटा त्या वृद्धाच्या चेहऱ्यावर दिसते, नि असे वाटते की, त्या प्रत्येक धवल केसांत, कपाळावरील रेषेत व डोळ्या-ओठाभोंवतीच्या प्रत्येक सुरकुतीत 'आयुष्य म्हणजे समरभूमि आहे; बघ — ही वीरार्ची चिन्हे!' असा लेख लिहिला आहे की काय!

"अशा बोलक्या, गूढ चेहऱ्यांचे मला वेड आहे व मी कुठेही गेलो तरी माझी दृष्टि अशी भिरभिरत असते. पुष्कळदा निराशाच होते; क्वचित् हवे ते दिसते. वॉल्ट् व्हिट्मनची "Faces" कविता माहीत आहे तुला?

"लहानपणीं आपण कादंबऱ्या वाचत असूं ना, त्या वेळीं मला काय आवडायचे सांगू? बागेचे किंवा सृष्टिशोभेचे वर्णन! काही दिवसांनीं तें आवडेनासें झाले; संवाद आवडूं लागला; नंतर पात्रांचे स्वभाव व त्यांचे मनोव्यापार आवडूं लागले; सृष्टिवर्णने व संवाद फिके पडले. या चेहऱ्यांच्या बाबतींतही तसेंच झालें आहे. आधीं फिरायला गेलो म्हणजे मावळता सूर्य, आकाशाचा निळा पसारा, पाखरांचा थवा यांतच मन रमे. आतां त्यांपासून आनंद होत नाही असें नव्हे, पण आता चांगला चेहरा शोधत असतो व तो इतका arresting कां हे शोधण्यांत मन गर्क असते. 'ह्या चेहऱ्याच्या मोहकतेचे कारण काय? मी बघत इतका वेळ कां उभा राहतो? तो चांगला चेहरा बघितला म्हणजे मला कसची आठवण होते? तो मला काय सांगतो?' असे प्रश्न मन सारखें विचारीत असतें. तें गूढ, तें रहस्य पुष्कळदां उकलत नाहीं, पण त्या आकर्षकतेचे रहस्य कळले म्हणजे विश्वाच्या मध्यबिंदूजवळ आल्यासारखें वाटते.

"एक ग्रंथकार म्हणतो तें खरें आहे कीं, मनाला असें शिक्षण देऊन, दृष्टि अशी शोधक करून रस्त्यानें निघालें म्हणजे शंभर पावलांच्या आंत असा एकतरी चेहरा दिसेल कीं, ज्यावरील गूढ, किंवा tragic, किंवा अव्याज भाव बघून तुम्हांला किंचित् चपापल्यासारखें होईल. पण त्या चेहऱ्याची ओढ पुष्कळ वेळ टिकत नाहीं. दुसरा तेवढाच आकर्षक चेहरा दिसतो व कांहीं काळानंतर त्याची विस्मृति पडते. पण कधींकाळीं, पुष्कळ अंतरानें, वर्षांतून एखादवेळ, असा एखादा चेहरा तुमच्या बघण्यांत येतो कीं कांहीं केल्या त्याची ओढ कमी होत नाहीं, it haunts you, व स्मृति पुसट होत नाहीं.

"असे एकदोन चेहरे माझ्या स्मृतिमंजुषिकेंत आहेत व मजजवळच्या साऱ्या पुस्तकांपेक्षां ते मला जास्त मोलाचे वाटतात. कधीं मला उदास वाटले व कशानेंहि मनाला गोड वाटलें नाहीं—पाऊस सारखा पडत असला म्हणजे मला अस्वस्थ होते—म्हणजे त्या बोलक्या चेहऱ्यांच्या आठवणीनें दीर्घकाळानंतर प्रियजनांची भेट झाल्याप्रमाणें शांत व प्रसन्न वाटते.

"बघ, मोहन, स्टेशन आलें. मेल आली असेल. बघूं या एखादा चांगला चेहरा दिसण्याचे भाग्य आहे का आपलें !"

शंकर साठे

दुसऱ्याला दिलेलीं पुस्तकें

'पुस्तकं वनिता वित्तं परहस्तगतं गतम्' असे एक जुने सुभाषित आहे; परंतु दुसऱ्याकडे दिलेलीं सर्वच पुस्तकें, स्त्रिया अगर पैसा नाहींसा होतोच असे नाही. स्त्रियांविषयी बोलणे नाजूक म्हणून तो भाग सोडला तरी वित्त हे (कर्जाऊ दिल्यास) वाढण्याचाच संभव. पुस्तकें वाढत नाहींत. त्याचे चार-दोन पंख कापल्या स्थितीत अगर 'यदि चेत्पुनरायाति नष्टं भ्रष्टं च खडितम्' या उत्तरचरणाप्रमाणे नष्टावस्थेत परत येण्याचा संभव असतो.

परंतु दुसऱ्याकडे दिलेली पुस्तके परत येतांना केव्हा केव्हां गंमतीचा इतिहास परत आणतात यांत शका नाहीं. लैंगिक विषयांवरची पुस्तके परत येतांना एखाद्या लग्नपत्रिकेप्रमाणें कुंकुमचर्चित होऊन परत येतात व आपण मनांत तरी समजतों कीं, या पुस्तकाला एखाद्या दांपत्याचा अगर कामप्रदेशात नव्यानें प्रवेश करणाऱ्या युवतीचा हस्त-स्पर्श झाला आहे. असलीं पुस्तके बिछान्याखालीं ठेवून वाचलीं जात असल्यानें जातांना नवकलिकेसारखे गेलेलें पुस्तक येताना चुरून वाळलेल्या पाचोळ्याप्रमाणे परत येते. तत्त्वज्ञानावरचें पुस्तक पहिलीं पांच-सहा पानें हाताळल्यानंतर कोऱ्या स्थितीतच परत येण्याची शक्यता. उलट, चित्रयुक्त पुस्तक बबीपासून बाबापर्यंत सर्वांच्याच बोटाचे ठसे घेऊन प्रवेश करतें. कवितेच्या पुस्तकासंबंधीं मात्र केव्हां केव्हां मजेचा अनुभव येतो. त्यांतील प्रणयाराधनेसंबंधीं असलेल्या कवितेवर पेन्सिलीची बारीकशी खूण आढळते. केव्हा केव्हा तर द्वितीय हस्ताकडून तृतीय हस्ताकडे व तिथून परत प्रवास केलेले हें पुस्तक घाईघाईत परतले गेल्यामुळें एखादी प्रेमचिठ्ठीही परत आणतें. दोन प्रणयी युगुलांना आपल्या मूक भावना व्यक्त करण्याकरितां आपल्या पुस्तकाचा उपयोग झाला हें पाहून आनंद वाटतो. उलट, एखादे वेळीं असाही अनुभव येतो कीं, आपल्या शिकारीवर नेम धरण्याची प्रतारणा आपला मित्र

करीत आहे; आणि अशा वेळीं जें वाटतें तें सावज हुकलेल्या शिकाऱ्यालाच पुसावें झालें!

पुस्तकावर वेष्टणपत्र घातलें असेल तर तें काढून मुखचित्र पाहण्याचा मोह न होणारा वाचक स्थितप्रज्ञ स्थितीला पोंचलेला असावा असें खुशाल समजावें. वक्ता व गवयी यांची वाणी ऐकावयाची असली तरी त्यांचें तोंड दृष्टीच्या टप्प्यांत असल्याखेरीज जसें आपलें समाधान होत नाहीं, तसेंच पुस्तकाचें असतें. या मनोजिज्ञासेला फारसें नांव ठेवतां येणार नाही. परंतु बुरखा टाकून दिलेल्या तरुणीप्रमाणें जेव्हां नग्नमुख पुस्तक परत येतें, तेव्हा अस्सल सुधारकालाही दुःख होतें. कारण तरुणींच्या गालांवरील संस्कार परत येईतों नाहींसेहि झालेले असतात; परंतु या स्थितींत आलेलीं पुस्तकें आपल्या गालांवर अंगुलिचिन्हांचा छाप घेऊन येतात. मग मात्र आपण सावध होतों व फिरून पुस्तक देते वेळीं आलेक्झांडर ड्यूमाच्या लोखंडी मुखवट्याप्रमाणें पक्क्या मुखवट्यानें पुस्तकाचें मुख झांकूनच मग द्यावयाचें तें पुस्तक देतों. उलट, अशीही केव्हां केव्हां गोष्ट घडते, नाहीं असें नाहीं, कीं शेजारच्या घरांत गेलेले मांजरीचें पोर जसें लाल फितीची गळपट्टी गळ्यास बांधून येतें, तसें पुस्तकही सुंदरशी गळपट्टी बांधून येतें. पण हा अनुभव एकंदरींत विरळाच!

चित्रांचें पुस्तक दुसऱ्याकडे देतांना मात्र मी नेहमींच भयग्रस्त असतों. कारण आमच्या मधुकरानें पुस्तक नेलें कीं त्यांतील चित्रांच्या बाह्यरेषा आणखी पांचसहा पानांवर उमटलेल्या असतात. चित्र कापून न घेतां पुस्तक बिघडविण्याचा हा राजमार्ग आहे. अशा वेळीं पुस्तक येतें त्यांत चित्रागणिक शेतनांगरणी केल्याचा भास होतो. या नांगरणीपेक्षा 'कापणी' करणारीं कुळें बरीं असें वाटूं लागतें.

कांहीं वाचक मात्र समंजस असतात. दात्याकरितां ते केवढी पाकसिद्धि तयार करून ठेवतात! त्यांत पानन् पान तांबड्या-निळ्या खुणा व मार्येत वाचकमहाशयांचे शेरेहि असतात. अशा वेळीं दिलेलें पुस्तक येतांना मल्लीनाथीसह येतें. आपल्या पुस्तकाची ही निघालेली सटीक आवृत्ति पाहून आनंद मानणारे दाते मात्र क्वचित्! पण हा काय त्या वाचकांचा दोष वाटतें? वाचकांशीं या बाबतींत बोलूं जाणें

म्हणजे कृतघ्नता प्रकट करणेंच नव्हे काय? तो बिचारा आपलें डोकें व हात यांना शीण देऊन आपलें सर्व ज्ञान त्या पुस्तकावर उमटावितो आणि आपण काय पुस्तक थोडेंसें बिघडविलें म्हणून त्याला दोष द्यावयाचा?

एका गृहस्थाकडे मी राजकारणशास्त्रावरचे एक पुस्तक दिलें होते. विषय राजकीय असल्यामुळेंच कीं काय, ते परत आलें तेव्हां त्याला रणांगणाचें स्वरूप आलें होतें. जुनीं विधाने खोडून टाकून म्हणजे त्याच्या कत्तलीमुळे—तांबड्यानिळ्या रक्तवाहिन्याही दिसत होत्या. त्या जागीं वाचक महाशयांचीं विधानें स्थानापन्न झालीं होतीं. कांहीं कांहीं ठिकाणी मायेत मान्याच्या जागा रोखून ठेवण्यांत आल्या होत्या. कुठे कुठे 'अगदींच मौर्ख्य' वगैरे उद्गारांनी शत्रूंची हेटाळणी करण्यात आली होती. शेवटीं पुस्तक परत आले तेव्हां त्या पुस्तकाचा लेखक व माझ्याकडून पुस्तक नेलेला वाचक यांच्या द्वंद्व युद्धाच्या सामन्याचें त्याला स्वरूप प्राप्त झाले होते.

पण इतके असूनही दुसऱ्याकडे पुस्तकें देणेंच मला आवडतें. पुस्तक नेणारा प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष आपल्या घरांतील कितीतरी इंगिते मला सांगतो. त्यांची यादी द्यावयाची तर चर्पटपंजरीच होईल. त्याच्या घरांत मुले आहेत काय, असल्यास त्यांच्या वाढलेल्या नखांची लांबी किती, तो तेल कोणतें वापरतो, घरांत घासलेटचा दिवा आहे कीं विजेचा, तोडाला हिमालया स्नो चोपडतो काय, उघडपणें पुस्तके वाचण्याची त्याला मनाई आहे काय, घरांत अलीकडे हळदीकुंकू झालें होते काय, पुस्तक 'सह' वाचलें जाते काय, तसें असल्यास दोघांत कधीं लढाई होते काय, वाचकाला ग्रंथाचा उपयोग लहान पोरांच्या शीर्षभेदाकरितां शस्त्र म्हणून करण्याची संवय आहे काय— थांबा, पुढे सांगत नाहीं. थोडक्यांत सांगावयाचे तर, तुम्ही आपापलीं पुस्तके तपासा म्हणजे कळेल की दुसऱ्याकडे दिलेल्या पुस्तकांवर कितीतरी शेरलॉक होम्सी करता येते ती!

ज. का. भिडे

फुकट आइस्क्रीम

१ परवां आम्ही कांही स्नेही अहमदाबादला सुखसंचारार्थ गेलो असतांना तिथे एका गुजराथी हॉटेलांत उतरलों होतों. तिथे एक दिवशी रात्रीं एक छोटासा गमतीदार प्रसंग घडला. दिवसभर स्वैर भटकल्याकारणानें आम्ही दमलो होतों. भागलेली शरीरें कॉटवर पसरून शिणलेल्या मनांनी एकमेकांशी झोपतां झोपता गप्पा करीत नुकतेच आम्ही पडलों होतो. रात्रींचे साडेदहा वाजून गेले होते आणि पोटांत कांही घेण्याची आम्हांला मुळीच इच्छा नव्हती. इतक्यांत कोपऱ्यांतल्या जिन्यावरून एका प्रवासी माणसानें बातमी आणली. अगदीं आनंदानें गहिवरून सांगितलें त्यानें: "खालीं आइस्क्रीम तयार झालं आहे; ज्यांना खायचं असेल त्यांना मालकांनीं बोलावलं आहे."

मोठी स्वागतार्ह वाटली आम्हाला ही बातमी. एकसारखे गार पाणी पिऊनही आमची तहान अतृप्त राहिली होती. अशा वेळी आइस्क्रीमचं आमंत्रण! किती बहारीची गोष्ट! पण पैशाचा प्रश्न होताच आमच्या डोळ्यापुढे. प्लेझर ट्रीपसाठींच आम्ही अहमदाबादला गेलो होतो; तेव्हां सर्व दिवसभर आमचे पैसे एकसारखे खर्च होत होते. त्यामुळे अस्वस्थ मनाने आम्ही आइस्क्रीमचें हें आमंत्रण ऐकून एकमेकां-कडे नुसतें पाहिले. आमच्या त्या दृष्टीतून आम्ही जणू परस्पराना मूक अभिप्रायच विचारीत होतों, "का हो? खायचं का आइस्क्रीम? पण पैसे?..."

आम्हांला आइस्क्रीम पाहिजे होतं; पण पैसे खर्चावे लागणार या कल्पनेनं आम्ही स्वस्थ राहून आढ्याकडे नजरा लावून चळवळत पडलो. इतक्यांत हॉटेलचा मॅनेजर वर आला आणि सर्वांना उद्देशून हात वर करून त्यानें चुटकी वाजविली अन् तो म्हणाला, "हॉटेलच्या रेस्टॉरंटमधे आइस्क्रीम तयार आहे. ज्यांना खायचं असेल त्यांनी तिथं जावं! पैसेबिसे द्यावे लागणार नाहींत—फुकट आहे..."

तें ऐकल्याबरोबर पोटापर्यंत ओढलेल्या चादरी आम्ही सर्वांनी फेंकल्या आणि आपापल्या कॉटवर उठून बसलों. फुकट आइस्क्रीम खायला मिळणार होतं आम्हांला! फुकट!!

आम्ही पायांत वहाणा सरकवल्या व आनंदानें जिन्याकडे गर्दी केली. त्या समाईक हॉलमधले इतर चारपांच प्रवासीही जिन्याकडे धांवले. किती आनंद झाला होता आम्हांला! जणू आमचे सर्व सुखदुःखाचे प्रश्न त्या 'फुकट आइस्क्रीम'ने सुटणार होते! खरेच, मनुष्याला जर कोणीं सांगितले की, "हें विश्व तुझं आहे. जगांतल्या वाटेल त्या वस्तूची तूं इच्छा कर, ती तुला फुकट मिळेल! खा, पी, मजा कर! मन मानेल त्याची लूट कर! फुकट आहे सर्व!" तर त्याचे सुखदुःखाचे प्रश्न आजिबात सुटतील— किंबहुना ते उद्भवूंच शकणार नाहींत असें म्हणतां येईल काय?

निदान आम्हापैकी प्रत्येकाने अशा परमोत्कट हर्षभराने जिन्यांतून खालीं जायची अशी गर्दी केली कीं, "फुकट म्हणजे सर्व सुखांचा शोध नि दुःखांचा नायनाट!" असाच अर्थ त्यांतून कुणींही काढावा. पण...

मी सहज मागें वळून पाहिलें. हॉलच्या कोपऱ्यांत आमच्याबरोबर न धांवणारा एक प्रवासी कॉटवर तसाच पडून राहिलेला मला दिसला. रोज त्याच्याजवळचीं वर्तमानपत्रें फुकट वाचायच्या निमित्ताने माझी नि त्याची ओळख झालेली होती. मी त्याच्याजवळ गेलों आणि त्याला विचारलं, "तुम्ही चला कीं आइस्क्रीम खायला!" त्यावर तो किंचित् हंसला आणि "आता या गृहस्थाला काय सांगावं?" असा आविर्भाव करून त्यानं भिवया आंकसून मोडल्या. पण लगेच तो म्हणाला, "आलों असतों आइस्क्रीम खायला, पण तें फुकट आहे तेव्हां नाहीं वाटत जावंसं मला."

मी एकदम चमकलो त्याच्या त्या किंचित् उपरोधिक, मानी व सुसंस्कृत उद्गारांनीं. आणि मग 'फुकट' या विषयावर आमचें बोलणे झालें. म्हणजे तोच जवळजवळ सर्व बोलत होता.

अत्यंत प्रामाणिकपणें सांगत होता तो: "फुकट मिळणाऱ्या वस्तू-इतका महाग जिन्नस जगांत दुसरा कोणताही नाहीं. उधारी, उसनवारी यापेक्षांही मानहानीचं जिणं 'फुकट' पासून भोगावं लागतं. त्यांत समाधान

मानणारे लोक बहुतेक सर्वच असतात. कारण, ज्याला मोल द्यावं लागतं तो जिन्नस फुकट मिळत असल्यास घ्यायचा मोह अनावर असाच असणार. आपले पैसे वांचत असले तर लोकांना हवे असतात. पण एखादी गोष्ट तुम्हांला फुकट मिळाली तर तुमचे पैसे वांचले असं समजणं चूक आहे. कारण एखादी गोष्ट फुकट देणारा माणूस तुमच्यापासून पैसे घेणार नाहीं हें खरं; पण पैसा हीच का एक मोलाची गोष्ट आहे? तो माणूस तुमच्यापासून पैशाशिवाय अधिक मौल्यवान् असं कांहींतरी घेऊन ठेवीत असतो आणि ते म्हणजे तुमची भीड, तुमची कृतज्ञता, तुमचा विश्वास! त्याचा उपयोग वेळ आली की करून घेतल्याशिवाय तो कधीही गहाळायचा नाहीं, आणि जेव्हा तशी वेळ येते तेव्हां त्यानं दिलेल्या त्या 'फुकट' वस्तूच्या मूळ किमतीपेक्षाही कितीतरी पटीनं जास्त किमतीचीं अशीं आपली कामं तो तुमच्याकडून करून घेत असतो."

तो माणूस इथेच थांबला- नव्हे, थांबावें लागले त्याला. कारण 'फुकट आइस्क्रीम'वाले माझे स्नेही रुमालानें तोंड पुशीत वर आले होते आणि माझ्या न येण्याचे कारण विचारण्याऐवजी आपापसांत ते उद्गारीत होते, "बस्स, याच ठिकाणी उतरायचं बुवा नेहमीं!" "हॉटेलचा मालक मोठा उमदा माणूस हं!" तिसरे गृहस्थ कौतुकानें बहरून उजव्या हाताचा पंजा हवेंत पसरून उद्गारले, "अहो, आग्रह तरी किती! जाईना शेवटीं!!"

माझ्या डोळ्यांपुढे मात्र त्या वेळेस 'फुकट आइस्क्रीम'चे कौतुक मुळींच नव्हतें, तर त्या सुसंस्कृत प्रवाशाचें म्हणणे पुनःपुन्हां येत होतें. आपल्या ग्राहकांच्या मनांत आपल्या हॉटेलबद्दल कायमचें आकर्षण टिकविण्यास्तव आमच्या मालकानें सर्वांना ते आइस्क्रीम दिले होतें. माझ्या डोळ्यांपुढें माझ्या विमा-एजंटाचें चित्र लगेच उभें राहिलें. मी पुण्यास असतांना पहिल्या भेटींत त्यानें मला 'लकी'मध्यें 'लेमन स्क्वॅश' दिले होते आणि अगत्यपूर्वक सिगरेट-केस उघडून माझ्यापुढें 'गोल्ड फ्लेक' केली होती. अगदीं हीच तऱ्हा माझ्या कापडवाल्याची! कोटासाठी 'रेवेरा ॲन्टी-क्रीझ्' कापड घेण्यासाठीं मी त्याच्याकडे जातों; पण लगेच तो माझ्यासमोर रेशमी, पाम बीच, नेव्ही ब्ल्यू, फ्रेंच लिनन इत्यादि उंची कोटिंगचा ढीग उभा करतो, माझ्याभोंवतीं दिव्यांचा झगझगाट

करून टाकतो, डोक्यावरचा पंखा सुरू करतो आणि मी "कशाला हें इतकं ?" असें सारखें म्हणत असतांही "आपण यांतलं घेऊं नका साहेब ! पण नुसतं पाहा" असें नम्रतेनें म्हणून आपलें अगत्य दाखवीत असतो ! मला मनांत सहजपणें वाटतें, कशाला तो उगाच 'साहेब' असें सन्मानानें संबोधीत असतो मला ? व पांचदहा मिनिटं तरी एक-रुपया-वार कापड घेणाऱ्या माझ्यासारख्या माणसांसाठी सेवा कां करतो ?...

केवळ फुकट ?

तो माझी भीड, कृतज्ञता जिंकीत असतो. नेहमीच्या व्यवहारांत धंदेवाईक माणूस तुमच्यासाठीं असं 'फुकट' अगत्य दाखवून तुमचें 'आईस्क्रीम' कसें करीत असतो, हें वर सांगितलेल्या दोनतीन उदाहरणांनी दिसेल. धंदेवाल्या माणसाची ती एक कला आहे असेही म्हणतां येईल...

पण त्याच अनुरोधानें प्रत्येकाने आपापले अनुभव तपासून पाहावे म्हणजे त्याला कळून येईल कीं, जें आपल्याला फुकट वाटते ते फार महाग आहे ! अशा दृष्टीनें की, समाजांत वावरतांना आपल्या सांस्कृतिक दर्जाचा अपकर्ष ज्यांचे आपण 'फुकट'चे उपकृत झालेले असतो त्याच्याकडून होत असतो. त्याचप्रमाणें कोणतीही वस्तु बिनमोल मिळवायची संवय झाली कीं, आपल्या आयुष्याची किंमतही कमी होत जाणार यांत शंका नाहीं. कारण असें पाहा, तुमच्या घरांतल्या जिनसा जर तुम्ही 'फुकट' मिळवायचा प्रयत्न करून मिळविलेल्या असतील, तर तुमच्या त्या संसाराला कांहीं मोल आहे असे म्हणतां येईल काय ? शिवाय असेही पाहा, आपल्या आयुष्यांत आपण मिळविलेल्या गोष्टींकडे कधीं नजर टाकावयाची स्फूर्ति आपल्याला झाली आणि त्या गोष्टींत असा 'फुकट'चा इतिहास आहे असें जर आपल्यास कळून आले, तर किती उद्वेग वाटेल आपल्या मनाला आपले तें बिनमोल जीवित पाहून ?

उद्यां तुम्हां-आम्हांला जगांतल्या साऱ्या वस्तू फुकट आहेत, त्यांची लूट करा, असे सांगितले तर तुमचे सुखदुःखांचे प्रश्न सुटतील काय ? यावर आतां असें सांगतां येईल कीं, प्रत्येक गोष्ट मिळवावयाची तर तिला मोल दिलेच पाहिजे हा व्यवहार आहे. तें मोल देऊन पाहिजे ती वस्तु मिळवायची म्हणजे श्रम, बुद्धि, सामर्थ्य यांचे मोल खर्ची घालून

आपण आपलें किंमती नाणें मिळविलें पाहिजे. कांहींच खर्ची न घालतां सर्व जग 'फुकट' मिळालें तर बहार होईल हा विचार कल्पनारम्य दिसला तरी अतिशय उद्वेगजनक नाहीं का? कारण मग ईर्षा, पराक्रम, साहस इत्यादींनीं जीविताला प्राप्त होणारी मौलिकता नष्ट होणार नाहीं काय? सर्वच गोष्टी माणसांना फुकट मिळूं लागल्या कीं त्यांच्या ठिकाणी जगण्याची तळमळ, कर्तृत्वाची आकांक्षा, मानमरातब मिळवायची हांव, आपल्या सांस्कृतिक विकासाची धडपड इत्यादि जिवंत चळवळी नाहींशा होऊन तो 'फुकट' मृतप्राय होऊन पडून राहील!

'फुकट' हा शब्द ऐकल्याबरोबर हे सारे विचार मला प्रगट करावेसे वाटतात. निदान तो शब्द ज्यांना जादूसारखा वाटतो त्यांना अहमदाबादच्या त्या हॉटेलांत मला भेटलेल्या त्या सुसंस्कृत, श्रेष्ठ दर्जाच्या माणसाचा तो 'संदेश' द्यावासा वाटतो कीं, "फुकट मिळणाऱ्या वस्तूइतका महाग जिन्नस जगांत दुसरा नाहीं!"

ना. मा. सन्त

आजारीपणाचं सुख

गेल्या कित्येक दिवसांपासून आजारी पडण्याचा बेत मी मनाशीं करीत आहे; पण तो कांही केल्या सफळ होऊं नये असाच योग दिसत आहे. त्यामुळें माझं मन कसं अगदी बेचैन झालं आहे. चित्रपट पाहायची इच्छा व्हावी आणि तो चटकन् पाहतां यावा, किंवा सहलीला जायचं मनांत यावं आणि तेंही सहज सहज जमवतां यावं, तसं आजारी पडण्याचं सहज सहज जमलं असतं तर किती किती बरं झालं असतं! मनांत आलं कीं आजारी होतां येण्याची युक्ति अजून कशी कुणीं शोधून काढली नाहीं याबद्दल मला राहून राहून आश्चर्य वाटत आहे. नाहीं म्हणायला माझ्या एका मित्रानें मागें परीक्षेला चाट द्यायची म्हणून ताप भरण्याचं इंजेक्शन घेतल्याचं मला पक्कं आठवतं. पण ज्या अमोघ इंजेक्शननं हमखास ताप भरतो तें अजून सर्वसाधारण डॉक्टरमहाशयांनां ज्ञात झालेलं दिसत नाहीं. अन् ज्या माझ्या मित्रानं हा प्रयोग अगदीं यशस्वी रीतीनं करून पाहिला होता, त्याचा मजजवळचा पत्ता गहाळ झाल्यानें त्या अवलिया डॉक्टरचा तलास लावणंही मोठं कठीण काम होऊन बसलं आहे. आजारी पडण्याची—थोडंसं आजारी पडून अंथरुणांत लोळत पडण्याची—लहर तर मला वारंवार येते आणि आजारी पडण्याचं तंत्र हे असं परावलंबी! माझी किती कुचंबणा होत असेल ते एक माझं मलाच ठाऊक!

आजारी पडण्याची हुक्की मला जी वारंवार येते ती दररोजच्या चक्रनेमिक्रमांतून कांहीं काळ सुटी मिळावी म्हणून नव्हे किंवा अतिकामानं जीव वैतागला म्हणजे आजाराच्या निमित्तानं विश्रांतीचं सुख मिळावं म्हणूनही नव्हे. कारण विश्रांतीचं सुख केवळ आजारांतच घेतां येतं असं थोडंच आहे! विश्रांतिसुखाची मौज लुटण्याच्या अनेक तऱ्हा आहेत आणि त्या आपापल्या परीनं अत्यंत आल्हाद देणाऱ्या आहेत हें मला मान्य आहे. पण आजारी पडण्यांत—थोडंसं अंग मोडून येऊन अंथरुण पसरविण्यांत

—जे एक सुख आहे ते या सर्वांहून अगदीं न्यारं आहे असं माझं मत आहे.

आजारीपणाची कल्पनाच किती हृद्य आहे पहा! अंग मोडून आल्याचं निमित्त करून ऑफिसला चिठ्ठी पाठवायचा योग आला कीं एकाद्या पर्वणीचा योग यावा असं मला वाटतं! एखादा सुंदर नांवाजलेला बोलपट संध्याकाळी पाहायला येण्याचं आमंत्रण अचानकपणे यावं म्हणजे जी एक सुखाची हुरहूर मनाला लागून राहते तशीच अगदीं मला त्या दिवशीं लागून राहते. मग त्या दिवशीं माझा मुक्काम अंथरुणांत; आणि खरं सांगायचं तर अंथरुणाचं सुख घ्यायचा प्रसंग आजारीपणाशिवाय तरी केव्हा येतो? एरवी डोळ्यांवर झोप आली की अथरुणावर अंग टाकायचं आणि निद्रेच्या आधीन व्हायचं हा कार्यक्रम! पण आजारीपणात तसं नसतं. गादीच्या भरदारपणाचा आल्हाद घेण्याकडे आपली प्रवृत्ति असते. उशांच्या मृदुमृदुल संभारांत आपलं डोकं रुतवून घेण्याचं सुख आपण मनमुराद घेत असतो. पांघरुणाच्या गुलगुलित उबदारपणाची लपेट तर या वेळीं इतकी सुखावह वाटते कीं, तिला कसली उपमा द्यायची म्हटल तरी देता यायची नाही. या ऐषारामांत तापाच्या ग्लानीची मजा घेत पडावं आणि जरा वेळान जो डोळे उघडावेत तो आपली खोली आपल्याला निराळी वाटूं लागते. नेहमीपेक्षां खोलीची स्वच्छता आणि टापटीप वाढल्याचं प्रत्ययाला येतं. खिडकीचे निळसर तलम पडदे आटोपशीरपणे सरकवून घेतल्यावर अन् खिडकीचीं तावदानं किलकिलती करून घेतल्यावर खोलींत जो एक गारवट मंद अंधार पसरतो, त्यामुळे तेथील वातावरणाला अद्‌भुतरम्यतेची झांक आल्यासारखं वाटतं! पण ज्या एका गोष्टीनं माझं मन एकदम प्रसन्न होतं ती गोष्ट म्हणजे खोलींत पसरलेला मंद मंद दरवळ! माझा कोमट झालेला हात माझ्या मस्तकाकडे वळतो आणि तिथ आपल्या शीतल स्पर्शानं मस्तकाला आणि डोळ्याना आराम देणारी कोलनवॉटरची घडी ठेवलेली आढळून येते. पलंगाजवळच्या शुभ्रवस्त्राच्छादित तिवईवर ठेवलेली तांबड्या औषधाची बाटली आणि ग्लास नजरेस पडली की मात्र अंगांतून शहाऱ्याची एक चमक निघून जाते. पण तिच्याच पलीकडे पांढऱ्या चकाकणाऱ्या डिशमध्ये मांडून ठेवलेलीं रसाळ घोसदार द्राक्षें आणि डाळिंबी रंगानं रसरसलेलं दाणेदार डाळिंब हीं पाहलीं कीं जीव खालीं पडतो.

पण आजारीपण मला जें हवंहवंसं वाटतं तें केवळ औषधावर द्राक्षदाळिंबाची चविष्ट मुखशुद्धि खायला मिळते म्हणून नव्हे, तर दाळिंबाहून मधुर आणि द्राक्षाहून गोड अशा माझ्या पत्नीचा प्रेमळ सहवास या वेळीं मला घडतो म्हणून! होय, याच वेळीं घडतो म्हणून! कारण एरवीं तिच्या स्वभावाला व्यवहाराची मुरड पडल्यानं एक प्रकारची रूक्षता प्राप्त झालेली असते. मुलाच्या खस्ता काढतां काढतां त्रासिकपणाची लकेर तिच्या स्वभावांत चमकतांना आढळते. संसाराचे कष्ट उपसतांना वल्लभेची कर्तव्यं दुर्लक्षित करण्याकडे तिचा कल होऊं लागतो. मग तिच्या या तुटक संसारीपणाचे सल माझ्या हृदयाला इतके बोंचूं लागतात की, या सहजीवनाचा सासुरवास संपावा म्हणून मी आजारी पडण्याची इच्छा तीव्रतेने करूं लागतो. कारण मी एकदां अंथरूण पसरलं कीं तिच्या या कडवट वृत्ती एकदम मधुर स्वरूप धारण करतात, आणि तिच्या प्रेमळपणाला जणुं उधाण येतं. तिच्या स्वभावातल्या साऱ्या कोमल वृत्ती एकदम उचंबळून येतात, आणि त्यांचं सिंचन तिला ज्या ज्या तऱ्हेनं करणं शक्य असतं त्या त्या तऱ्हेनं ती मजवर करूं लागते. माझ्या उशालगत तिनं एकदां बैठक मारली कीं तेथून हालणं तिच्या जिवावर येतं. मग ती आपल्या नाजुक हातानं कपाळाला बाम चोळील किंवा उगीचच चाळा म्हणून डोक्याचे केस कुरवाळीत राहील. ताप अंगात भरला कीं तिचा गार कोमल स्पर्श अमृतासारखा वाटावा! पाय चेपल्याशिवाय किंवा पाठ दाबल्याशिवाय तिला चैन पडणार नाही. हे चाटण घ्या, तो सुंठवडा घ्या, मोरावळा देऊं का?— म्हणून नाहीं नाहीं ते लाडिक आग्रह करील! अन् हे सर्व चालू असतांना तिचं जे बोलणं सुरू असतं तें तरी किती गोड आणि लाडिक! अमुक करूं या अन् तमुक करूं या म्हणून तिच्या मनांतले सारे मधुर बेत मला या वेळी कळायचे. आणि माझ्या आजाराच्या निमित्तानं घडलेल्या या मधुर-मीलनात आमच्यात साटलेली गैरसमजाची जळमटं जळून खाक होऊन मनं पुन्हा निर्मळ व्हायची!

मित्राचं तरी काय असंच! ज्यांच्या भेटीची वाट पहात तिष्ठत असावं त्यांची भेट एरवी सुखासुखी होईल तर शपथ! कामाच्या कचाट्यानं जेव्हा ज्याला सवड होईल तेव्हां त्याची भेट. मनात असूनही

परिस्थितीमुळे कठोरतेचं कवच धारण करावं लागतं तें असं! पण आजारी-पणाचा सुगावा लागायचा अवकाश की हें कठोरपणाचं कवच जेथल्या तेथे गळून पडाव आणि आंतला स्नेहाळ गाभा विकसित व्हावा. मग या ना त्या कारणानं दुर्मिळ झालेले सारे दोस्त एकामागून एक हजर व्हायचे आणि त्यांच्या प्रेमळ की संमीलनाचं विलोभनीय सुख त्या वेळी मिळायचं! सारे जमले कीं जिव्हाळ्याची विचारपूस व्हावयाची, फिरफिरून भेटण्याची स्नेहाळ आश्वासनं मिळायचीं आणि काव्यशास्त्रविनोदाचा आनंद खळखळून वहावयाचा!

पण आजारीपणांत ज्याच्या भेटीची अपरंपार भूक मला लागलेली असते ते माझे स्नेहाळ सोबती मात्र माझ्या फुरसतीच्या क्षणाची वाट पहात माझ्या उशालगत मुग्धपणानं तिष्ठत असतात! मीं त्यांना स्पर्श करायचा अवकाश कीं त्यांनी आपलं अंतरंग खोलून आपल्या सर्वस्वाचा वर्षाव मजवर सुरू केलाच! या माझ्या जिव्हाळ्याच्या ग्रंथमंडळींना मी मुद्दामच माझ्या उशालगतच्या आलमारींत जागा दिली आहे; कारण असं पडल्या पडल्यादेखील त्याच्या सान्निध्याचं सुख मला मिळावं. पण मला जरी त्यांच्या सान्निध्याचा लाभ सतत होत असला तरी ते मात्र बिचारे माझ्या स्वागताची अपेक्षा करीत कपाटांत तिष्ठत उभे असतात! कारण ग्रंथ खरेदी करण्याचा माझा हव्यास आणि मला मिळणारी फुरसत यांचा मेळ घालणं कठीण होतं. शिवाय हप्त्याहप्त्यानं वाचन करायला लागणारा धीर माझ्या स्वभावात नाहीं. म्हणून त्यांच्या वाचनाचे माझे बेत सारखे लांबणीवर पडत असतात. पण जेव्हा शेल्फवर पांचसहा ताज्या पुस्तकांची रांग सांचलेली माझ्या नजरेस पडते, तेव्हां आतां आजारीपणाचीच फुरसत काढली पाहिजे, त्याशिवाय यांचं वाचन व्हायचं नाहीं असं मला वाटूं लागतं. आणि याच कारणास्तव माझे आजारीपणांतले दिवस इतके संस्मरणीय झाले आहेत. मागें एका तीन दिवसाच्या तापांत मी प्रसिद्ध रशियन लेखक सोलोकॉव्ह याची 'And Quiet Flows the Don' ही रम्योदात्त कादंबरी वाचली. अंथरुणावर पडून ती वाचतां वाचतां मी रशियन रणांगणावर कोसॅक लोकांच्या गर्दीत केव्हां घुसलों तें माझं मलाच कळलं नाहीं. तो सबंध दिवस स्त्रीपुरुषांच्या सुखदुःखांचे आणि रणांगणावरील अद्‌भुत पराक्रमांचे अनुभव मी घेत होतों. ज्या दिवशीं

मी ते पुस्तक संपवून हातावेगळं केलं त्या वेळीं माझ्याच घरांत मला नवखं नवखं वाटूं लागलं आणि मी आजारी होतो ही गोष्ट मला सांगून-सुद्धां खरी वाटेना ! आणि एका आजारांत मी नामवंत फ्रेंच लेखक रोमॉ रोलॉ याची 'जोन खिस्तोफ' ही जगद्वंद्य कादंबरी वाचली. परवांच्या आजारांत शरद्बाबूंची 'पाथेर दाबी' उर्फ 'भारती' वाचून हातावेगळी केली. या ग्रंथांनीं माझा आजारीपणाचा काल किती उज्ज्वल केला आहे तें माझं मलाच ठाऊक ! आणि आज त्या त्या आजारीपणाच्या स्मृती माझ्या मनांत रेंगाळत आहेत त्या तरी या ग्रंथांमुळेच ना ?

पण या आजारीपणांत तापाचं प्रमाण जर का चढतं असलं तर वाचनाचा ग्रंथ आटपलाच ! कारण अशा वेळीं ग्रंथ वाचावयास लागणारा थंडपणा मजजवळ क्वचितच शिल्लक असतो. मेंदूची स्थिति तर या वेळी इतकी तल्लख झालेली असते कीं, दुसऱ्याचे ग्रंथ वाचण्याऐवजीं स्वतःचेच निर्माण करण्याकडे प्रवृत्ति होते. हें जे मीं म्हटलं ते अक्षरशः खरं आहे. गवयाच्या आवाजाप्रमाणे मेंदु एकदां तापला कीं त्याची फिरत सुरू होते. मग त्यांतून कशाकशाचे धागे निघतील ते सांगतां येणार नाहीं. कल्पनाशक्तीदेखील इतकी तरल होते कीं नाहीं तीं कल्पनाचित्रं मन-श्चक्षूंना दिसूं लागतात. एका आजारांत मी एका कादंबरीचं तपशीलवार कथानक तयार केलं होतं. शेवटल्या पूर्णविरामापर्यंत सर्व गोष्टी इतक्या ब्रेमाल्म जमल्या होत्या कीं, तापांत मला उठवत नव्हतं म्हणून, नाहींतर कादंबरीचं हस्तलिखित मी तेथल्या तेथे लिहून मोकळा झालो असतो. दुसऱ्या एका आजारांत मी वाङ्मयाच्या इतिहासाचा प्रकरणशः आरा-खडा तयार केल्याचं स्मरतं. लघुकथा आणि लघुनिबंध यांच्या कल्पना आणि घटना मला या ग्लानींत किती सुचल्या असतील त्याची मोज-दादच नाहीं ! पण इंद्रधनुष्याचं जीवित ज्याप्रमाणें सूर्योदयाबरोबर मावळावं त्याप्रमाणे या साऱ्यांचं झालं आहे. हें सारं जरी क्षणवत् ठरलं तरी त्या त्या वेळी मला जे नवनिर्मितीचं सुख मिळालं ते कांहीं नाहींसं होऊं शकलं नाहीं. आणि ग्रंथकर्तृत्वाचं श्रेय एरवीं मला मिळो वा न मिळो, तें मला तापाच्या धुंदींत अनुभवावयाला मिळतं हे काय थोडं झालं ?

अशा कितीतरी प्रकारांनी मला सुख आणि समाधान हवंसं वाटलं कीं मला आजारी पडण्याची तीव्र इच्छा होते.

का. कि. जोशी

(बडोदें)

श्रेष्ठ पोरकटपणा

एका सतरा-अठरा वर्षांच्या तरुणीनें पाठमोऱ्या बसलेल्या एका चाळीस-बेचाळीस वर्षांच्या पोक्त वयाच्या पुरुषाचे डोळे हातानें घट्ट धरले. त्याबरोबर डब्यांतील सर्व मंडळी तिच्याकडे आश्चर्यानें पाहूं लागली. पूना एक्सप्रेसमध्ये आणि ऐन प्रवासाच्या मोसमांत आगगाडीच्या डब्यांत किती चिकार गर्दी होती म्हणून काय निराळें वर्णन करावयाचें? मधल्या वाटेतूनही मुसाफर लोक दाटीवाटीनें उभे राहिले होते. तशा गर्दींतून मराठा जातीतील आणि काबाडकष्ट करणाऱ्या शेतकरी वर्गांतील १७-१८ वयाच्या त्या उफाड्याच्या पोरीनें झपाट्यानें दोन्ही हातांनीं रस्ता करीत जात असतांनाच सर्वांचे लक्ष वेधून घेतले होते. तशांत तिनें त्या दुसऱ्या इसमाचे डोळे मागून झांकले तें पाहून तर सर्व डबा चकित झाला. ती आपल्या बेगुमान आनंदांतच हंसत होती, आणि आपणास सदर इसम ओळखतो कीं नाहीं या हर्षातिरेकांत मग्न होती. तिच्याकडे लागलेल्या असंख्य डोळ्यांची तिला कल्पना नव्हती आणि पर्वाही वाटली नाहीं. त्या गृहस्थानें 'कोण? सोड' असा तुटक जबाब दिला व तिचे हात झिडकारून बाजूला सारले, त्यासरशीं तिचा चेहरा एकदम वरमला. "जाने, तूं कव्हांशी आलीस?" असा त्या गृहस्थाचा प्रेमळ प्रश्न तिला पुन्हां उल्हसित करूं शकला नाहीं, आणि सर्वांचे डोळे त्या दोघांकडे लागले असतां लज्जा आणि संकोच यांनी त्या दोघांचे चेहरे खर्रकन् उतरले. पुष्कळ वर्षांनीं आतेमामेभावंडाची घडलेली भेट! पण काय उपयोग? दोघेही हिरमुसलीं झालीं. ती मुलगी परत आपल्या जागी जाऊन बसली; तो गृहस्थ तोंड चुकविण्यासाठीं खिडकीबाहेर पाहात होता.

तिसऱ्या वर्गांतला प्रवास म्हणजे भरगच्च मांडलेल्या मनुष्यप्राण्यांच्या प्रदर्शनांतून काढलेली सहलच होय. त्या वर्गांतील प्रवाश्यांचे अनन्वित हाल होत असतात खरे; पण ही मनुष्यस्वभावांचीं दरेक डब्यागणिक उघडून मांडलेलीं प्रदर्शनें ते सर्व हाल सह्य करून त्या हालअपेष्टांची

भरपाई भरपूर करमणुकीनें पुरेपुरी करून देतात. मात्र जिज्ञासू प्रवाश्यांनीं आपले कान, डोळे, विशेषतः मनं उघडीं ठेविली पाहिजेत. सहानुभूतीच्या आपलेपणानें सर्वांशीं सलोख्यानें वागून, सभोंवतालच्या सरमेसळ गिच्च समूहांतून, गलबल्यांतून, नात्यागोत्यांची, कार्यहेतूंची, भिन्न स्वभावांची गुंतागुंत बारकाईनें सोडवितां आली पाहिजे. माझा दरेक प्रवास मला आल्हाददायक होतो; इतकेंच नव्हे तर तो माझ्या अनुभवाच्या पोतडीत अनेक चमत्कृतिजनक मनुष्याकृतींची, स्वभावदर्शनांची संपत्ति आणून रिती करीत असतो. माझ्या ललितवाङ्मयांतील बऱ्याचशा व्यक्ती या ना त्या निमित्ताने माझ्याबरोबर प्रवास करणाऱ्या प्रवाशी होत्या. हे दृश्य मी बारकाईने पाहात होतो; उभयतांच्या भावनांची आंदोलनें बारकाईने तपाशीत होतो. फार काय, पण संकोचाने मध्येच तोडलेल्या त्या कथानकाचे धागेदोरे मीं खास तपास करून शोधून काढलेही.

एवढ्या तुफान गर्दीतून बेधडक जाऊन आपल्या भावाचे डोळे सर्वांसमक्ष झांकणे हें त्या मुलीचें कृत्य अतिप्रसंग म्हणतां येईल का? पुष्कळ वर्षांनीं पुनर्भेट होण्याचा महोत्सव मनुष्यास बेफाम करणारच. अगदीं गेल्या वर्षीच माझ्या जुन्या समवयस्क स्नेह्याची पहिली भेट झाली. त्या वेळीं तो पाठमोरा उभा असतांना मी त्याच्या बरगडीत एक असा काहीं ठोसा लगावला होता की तो जागच्या जागी कळवळलाही. मी थोडासा वरमणार इतक्यांत त्यानेंच मागे वळून पाहिले आणि 'अरे लेका' असे म्हणून सवाई ठोश्याने माझी सव्याज फेड केली. ही माझ्यासारख्या पोक्त आणि विचारी गृहस्थाची गोष्ट. माझ्या मानानें आगगाडीतील ती मुलगी कितीतरी लहान, अशिक्षित आणि असंस्कृत! तेव्हां तिनें केलेल्या अतिप्रसंगास दोष तो काय देणार? फार काय, पण तो अतिप्रसंगही म्हणतां येणार नाहीं. सळसळणाऱ्या भावना संकोचाचे झांकण तेव्हांच फेकून देतात, आणि कोणताही प्रसंग त्या वेळी अतिप्रसंग नसतोच. बरं, अनपेक्षित रीतीनें कोणी अंगलट केली तर त्यास झिडकारून टाकणें हेंही तितकेंच स्वाभाविक, तेव्हा तिच्या भावाचे करणे सदोष कसे म्हणावें? मात्र एवढें खरें कीं, ओळख पटल्यावर त्याने तितक्याच पोरकटपणें जानीला ओढून घेऊन आपल्याजवळ बसवून घ्यावयास पाहिजे होतें, आणि तिच्या उद्धटपणाबद्दल त्यानें तिचा —कानगुचा नव्हे — गालगुच्चा

घ्यावयास पाहिजे होता. आनंदी माणसाच्या भावनाशीं दुसऱ्या इसमास समरस होतां आले तरच त्याचा आणि पर्यायानें दोघांचा आनंद वृद्धिंगत होत असतो.

पण ही समरस होण्याची कला पुष्कळांना साधत नाहीं. आगंतुक संकोचाच्या कल्पनांनीं पुष्कळ वेळीं मनांत फुटणाऱ्या आनंदाच्या उकळ्या आपण ओंठाबाहेर पडूं देत नाहीं. फुकाचा उत्तेजनपर गोड शब्दही आपण उच्चारीत नाही. एकादी कांही गम्मत सांपडावी आणि ती दाखविण्यासाठीं लहान मुलांनी वडील माणसाकडे यावें; अशा वेळीं वडिलांनी शिष्टाचार सांभाळणे म्हणजे अशिष्ट बनणे होय. मुलांच्या खेळण्यांत तन्मय होऊन जाणे, समरसता दाखवणें हाच त्या प्रसंगीं खरा शिष्टाचार होय. मुर्कुडी वळेतोवर हांसविणारी कोटी करणाऱ्याच्या हातांवर टाळी न देणे, अगर गायकाच्या तंद्रींत 'वाहवा'च्या सहानुभूतीनें समरस न होणें हा मोठा गुन्हा होय! अनाठायीं गंभीरपणा हा अशिष्टच समजला पाहिजे. कित्येकांना दुसऱ्याच्या आनंदांत सामील होणे हें कमीपणाचें वाटते. असे लोक मुलामाणसांना, नातेवाईकांना, मित्रस्नेह्यांना आपल्या तटस्थवृत्तीनें, तिरस्काराच्या वागणुकीने हिरमुसले करतात आणि स्वतः अप्रिय होतात. आपण हिंदू लोक पाळण्यांतच जगन्मिथ्याची गाणीं ऐकतों, पुनर्जन्माचाच पहिला बोबडा शब्द उच्चारतो आणि दैवाच्या पांगुळगाड्याला धरूनच पहिलें पाऊल टाकतो. सर्व प्रकारच्या भावनांना (राजस, तामसच काय, पण सात्त्विकसुद्धा) सदाचाराच्या, शिष्टाचाराच्या खोट्या कल्पनेचे कोयते चालवून अगदीं अयोग्य प्रकारे खची करीत असतों. आणि सात्त्विक आनंदाच्या प्रत्यहीं हाताशीं येणाऱ्या प्रसंगाचा विरस करून शुद्ध आनंदालाही आपण पारखे होतों. आनंदाची वृद्धि होण्यास समरसता असावी लागते, ती प्रकट करावी लागते; आणि समरसता प्रकट करतांना संकोचाच्या कल्पना अगदी बाजूस टेवल्या पाहिजेत. नाहींतर वरील दृश्यांत ज्याप्रमाणे दोघेंही भावंडे हिरमुसली झाली, तशीच इतरांचीही नेहमीं गत होते. 'तुसड्या स्वभावाचा' असे संबोधून आपण ज्याचा तिरस्कार करतो तो दुसरातिसरा कोणी नसून, संकोचामुळे, शिष्टाचाराच्या खोट्या कल्पनेमुळे, तटस्थवृत्ति दाखविणारा तिरस्करणीय असा इसम होय की जो दुसऱ्याच्या आनंदावर विरजण घालतो.

दुसऱ्याचें मन न दुखविणें हा सर्व शिष्टाचाराचा पाया होय. तसें पाहिले तर आनंदांत असलेल्या व्यक्तीची अपेक्षा आपल्या आनंदाला दुसऱ्यांनीं झेलून घ्यावे, आपली पाठ थोपटावी अशीच असते. ती अपेक्षा अतृप्त ठेवतां त्याच्या मनास दुःख होतें, आणि शिष्टाचार म्हणूनसुद्धां 'दुसऱ्याच्या सुखें सुखावे' हा श्रेष्ठधर्म मानला पाहिजे. हा समरस होण्याचा पोरकटपणा पर्यायानें श्रेष्ठ आचारधर्मच मानला पाहिजे.

प. मा. टोळे

लॉरेटा यंग आणि विवेकानंद

लॉरेटा यंगचं रंगित छायाचित्र त्या दिवशीं माझ्या हाती आलं तेव्हां मला किती आनंद झाला! कुणाचंही मन प्रसन्न होईल इतकं सुंदर चित्र होतं ते. माझ्याकडे येणाऱ्या प्रत्येक मनुष्याला त्या दिवशीं मी विचारीत होतो, "आज काय नवीन दिसतंय् तुम्हांला?" प्रत्येकजण एकच उत्तर द्यायचा: "लॉरेटा यंग." मला आश्चर्य वाटायचं कीं सर्वजण कसं पटकन् ओळखतात? मग वाटलं, आहेच लॉरेटा तेवढी डोळ्यात भरण्यासारखी. संध्याकाळीं एक मित्र आला माझ्याकडे. त्याला मी तोच प्रश्न टाकला,—उत्तर तेंच. मग मात्र मला राहवेना. मी त्याला विचारले, "कसं रे ओळखलंस तूं एवढ्यांत?" "अरे, 'तुम्हाला नवीन काय दिसतंय?' म्हणून विचारतोस खरा, परंतु तुझे डोळे कुठे असतात प्रश्न विचारतांना ठाऊक आहे का? त्या गोल टेबलावरील लॉरेटा यंगच्या छायाचित्राकडे. तुझ्या डोळ्यांच्या दिशेने प्रवासाला निघालं की नेमकं सांपडतं हवं तें गांव..."

त्यानंतर थोड्याच दिवसानीं माझ्या एका मित्राने विवेकानंदांचा एक पांढरा शुभ्र, छोटासा पुतळा मला भेट म्हणून दिला. त्या दिवशी मी घाईत होतों म्हणून तो टेबलावर ठेवला आणि कामाला निघून गेलो. पुढें तीन दिवसपर्यंत परीक्षा, प्रश्नपत्रिका....अनेक व्यवसायांत स्वस्थतेने खोलीकडे नजर टाकायला जमलेच नाही. पण आज परीक्षा संपली अन् उद्यां शिपाई पेपरांचा गठ्ठा आणून टाकणारच, तेव्हा उद्यांची चिंता आज हवी कशाला म्हणून जरा हातपाय लांब करून स्वस्थ पडण्याच्या हेतूने खिडकीजवळील आरामखुर्चीवर मी अंग टाकले. मागे रेलून पडलो अन् पाहूं लागलो तर समोर गोलमेजावर दिसली लॉरेटा यंग! मनाचा शीण थोडासा शमल्यासारखा झाला. दुसऱ्या क्षणाला दिसले विवेकानंद. कांहींतरी नवीन दृश्य पहावें तसें झाले मला. परंतु लगेच तीन दिवसां-पूर्वीचा इतिहास स्मरला. गडबडींत पुतळा मेजावर ठेऊन दिल्याची

आठवण झाली. मध्यंतरींचा काळ युगासारखा वाटला. सत्य आणि स्वप्न यांच्यामध्यें हेलकावे घेणाऱ्या मनाला वस्तुस्थितीची जाणीव झाल्यावर मी जरा निरखून पाहूं लागलों मेजावरील त्या दोन चित्रांकडे. माझ्या त्या मित्रानें माझा मूर्खपणा पटवून दिल्यापासून हा वेळपर्यंत खिडकी-जवळ बसून हंसल्याचें मला आठवत नाहीं. काय योगायोग पहा—त्या दोन चित्रांकडे पाहतां पाहतां जें हंसूं कोसळलं मला. खोलींत कुणी नव्हतं म्हणून बरं. माझ्या हंसण्यावर एक अप्रत्यक्ष बंधनच पडलं. नाहींतर, "काय? काय झालं?" म्हणून विचारायला असतं कुणी तर माझं कांहीं हंसूं तेव्हां आवरलं नसतं मला. या वेळींही माझ्या मूर्खपणाचंच हसूं आलं मला. घाईत मी विवेकानंदांचा पुतळा लॉरेटा यंगच्या छायाचित्राजवळच ठेवला होता. सिनेमानटी लॉरेटा अन् स्वामी विवेकानंद! अर्धनग्नवेषांत महात्मा गांधी पांचव्या जॉर्जना भेटले तेव्हांचे दृश्य डोळ्यांपुढें आलें. लॉरेटा आणि विवेकानंद ह्यांची ती भेट अपूर्व वाटली. विवेकानंद अमेरिकेंत हिंदु स्त्रीचें ध्येय, तिच्या आकांक्षा, तिचा त्याग—तेथील स्त्रीपुरुषांना समजावून सांगत होते तेव्हां लॉरेटा छोटीशी मुलगी असेल. त्यांच्या पाणीदार डोळ्यांकडे पाहतांना आणि अस्खलित भाषणाचें श्रवण करतांना—तिचेही पाणीदार डोळे लुकलुकले असतील, कान टंवकारले असतील. त्या थोर हिंदु पुरुषाशीं आपला परिचय व्हावा अशी इच्छाही कदाचित् तिच्या चिमुकल्या मनात आली असेल. आज तिची ती इच्छा त्या थोर पुरुषाच्या देशांतच किती वेगळ्या तऱ्हेनें पुरी झाली होती!

पण ह्या साऱ्या विचारांपेक्षां त्या दोघांतील अंतरच मला अधिक जाणवलें. त्यामुळेंच नकळत माझ्या हातून घडलेल्या विचित्रपणाचें हंसूं आलें मला. तासातासाला लग्न, घटस्फोट अन् पुनर्विवाह ज्या "न-मानवी, न-यक्ष" नगरींत घडत आहेत तेथें जीवन कंठणारी लॉरेटा कुठें अन् हिंदु स्त्रीच्या चूल-मूल ध्येयांतील थोरपणा पटविण्यासाठीं जीवाचं रान करणारे विवेकानंद कुठें! एक सिनेमानटी तर एक स्वामी! परस्परविरोधी गोष्टी एकत्र आल्याचा भास झाला. उत्तर ध्रुव कधींतरी दक्षिण ध्रुवाजवळ येईल का? पण तसंच कांहींतरी दिसूं लागलं. लहानपणीं हस्तलिखित मासिकें काढण्याचा नाद होता.

एका अंकांतील चित्र अजून आठवतें मला. नांव होतं त्या माणसाचं दयाराम पण धंद्यानें खाटीक. तेव्हां हातांत सुरा घेऊन मुक्या बिचाऱ्या शेळ्यांची मान धरण्यासाठी तो जात आहे असं त्या चित्रांत दाखविलं होतं. सडपातळ नवरा अन् लठ्ठ बायको अशीं जोडपीं कितीतरी दिसतात आपणाला! शारीरिक भेद सोडून दिला तरी मानसिक विषमतेचीं उदाहरणं कांहीं कमी नाहींत. हुशार कारकून आणि मठ्ठ अंमलदार यांची जंत्री कागदावर होत नसली तरी प्रत्यक्षांत छपून थोडीच रहाते? मला तर पुष्कळदां असंच वाटतं की, आकाशांत बसल्या बसल्या ईश्वर एक शहाणा अन् एक वेडा ह्यांची जोड शोधून काढीत असावा. त्यामुळे मी देवाला दररोज हेंच बजावीत असतो, "हे देवा, मी वेड्यांतला वेडा आहे. माझ्यासारखा वेडा कुणी झाला नाहीं—होणार नाहीं." हेतु असा कीं आपला जोडीदार शहाणा मिळावा. ज्या दिवशीं ही जगांतील विषमता मला अधिक स्पष्ट झाली त्या दिवशीं मला मनुष्याच्या आवडीनावडी-मागील कारणमीमांसा कळली. मनुष्य आपल्याभोंवती सारखेपणा अधिकाधिक निर्माण करण्याचा प्रयत्न करीत असतो. घराला दिलेला रंग अन् त्यांतील वस्तूंचा रंग एकमेकांना खुलवील असाच ठेवण्याकडे मनुष्याच्या मनाचा कल दिसतो. साडीला शोभेल असंच ब्लाउजचं कापड सुंदर स्त्री पसंत करते. अनुरूपता निर्माण करण्याकडे मनुष्याचे मन धांवत असतें याचें कारण त्याच्याभोंवतीं दिसणारी विषमताच नाहीं का? वाङ्मय आयुष्याच्या रुक्षपणापासून पळून जाण्याचं एक ठिकाण आहे म्हणतात. मनुष्याची अननुरूपतेची आवड प्रत्यक्षांत अनुभवावयास लागणाऱ्या अननुरूपतेपासून पळून जाण्याचाच एक प्रयोग नाहीं का? जीवन हें परस्परविरोधी गोष्टींनीच भरलें आहे. आयुष्यांतील विरोध प्रतीक म्हणून लॉरेटा आणि विवेकानंद यांच्या रूपानें माझ्या खोलींत सामावला होता.

परंतु माझ्या दृष्टीला त्या दोन चित्रांची भेट आणखी निराळ्या दृष्टीनें मनोरंजक वाटली. आयुष्यांत विरोध असला तरी विरोधांत विविधताही असतेच कीं. तुम्ही कधीं जिप्सी लोकांना पाहिलं आहे का? त्यांचा पोषाख आवडला नाहीं तुम्हांला? त्यांच्या बायका उंच, सशक्त अन् उत्साही दिसतात. डोक्याला गर्द निळ्या रंगाचा रुमाल बांधतील

त्या कधीं, अन् अंगांतील कपडे केशरी–अगर लाल आणि पांढऱ्या–आडव्यातिडव्या पट्ट्याच्या कापडाचे असतील. हा पोषाख तुम्ही स्वतः करणार नाहीं, परंतु त्या बायकांच्या शरीरांवर, त्यांच्या चेहऱ्यांवरील बेदरकारवृत्तीला पार्श्वभूमी म्हणून, तेच कपडे योग्य वाटत नाहींत का तुम्हाला? त्या स्त्रीपुरुषांना पांढरेशुभ्र कपडे दिले आहेत असं दृश्य डोळ्यापुढं आणल की काहीतरीच वाटतं. पृथ्वीच्या पाठीवर जगणारे मनुष्यप्राणी येथून तेथून सगळे एकच. परंतु पूर्वेकडून पश्चिमेकडे प्रवास करूं लागलों तर त्यांच्या वेषभूषेंत, राहण्याच्या पद्धतींत, त्यांच्या सुखाच्या कल्पनांमध्ये जमीन-अस्मानाएवढं अंतर दिसून येतं. सर्व जग एकसारखंच केलं, सर्व लोकांच्या सुखाच्या कल्पना एकच झाल्या, सर्व माणसांचा पोषाख सारखाच व्हायला लागला तर पृथ्वीवरील आनंद, सौंदर्य आणि जीवन धुक्याप्रमाणें अदृश्य होतील. अपवादाला जागा न ठेवतां केलेलीं विधानं अर्धसत्य असतात; तरीही असंच म्हणावंसं वाटतं, "विविधता हेच जीवन आहे." सूर्यप्रकाशाची सोनेरी किरणंच अधिक आल्हाददायक वाटतात. प्रकाशाचीं श्वेतकिरणं जेव्हां इंद्रधनुष्याच्या रूपांत दिसतात तेव्हांच त्यांत जिवंतपणा अधिक दिसतो. इंद्रधनुष्याचे विविध रंग किती मनोहर वाटतात! तसंच जीवनाचं आहे. हिंदु स्त्रीची वेषभूषा, केशरचना; जपानी स्त्रीची वेषभूषा, केशरचना; आंग्ल युवतीची वेषभूषा, केशरचना;–प्रत्येकांत किती विविधता आहे! तरीही ज्याला सौंदर्यदृष्टी आहे तो ह्या तीनही स्त्रियांच्या वेषभूषेंत, केशरचनापद्धतींत एक श्रेष्ठ अन् एक निकृष्ट असं म्हणणार नाहीं. प्रत्येक पद्धतींत सौंदर्य आहे, आणि ते सौंदर्य ओळखण्यास त्या तीनही राष्ट्रांची जीवनाकडे पाहण्याची जी दृष्टी आहे तीच आपण धारण करावयास हवी. त्या दृष्टीनें आपण पाहूं लागलों म्हणजे जीवन एका प्रकारच्या नवचैतन्यानें फुलून गेल्यासारखं वाटूं लागतं. महाराष्ट्राच्या खेड्यापाड्यात बोलली जाणारी मराठी भाषा, महाराष्ट्रांतील मोठ्या नगरांत बोलली जाणारी मराठी भाषा, महाराष्ट्राबाहेर राहणाऱ्या महाराष्ट्रीयांच्या तोंडीं बसलेली मराठी भाषा एकच वाटते का? शब्दांचे उच्चार, प्रयोग, रचना पुष्कळच भिन्न वाटतात नाहीं? या विविधतेमध्येंच त्या निरनिराळ्या भागांत राहणाऱ्या लोकांचं जीवन प्रतीत झालेलं असतं. बडोद्याहून पुण्यास गेलेला मनुष्य

सुरुवातीस "खिडकी" ऐवजीं "बारी", "अंथरुणा" ऐवजी "पथारी" वगैरे शब्दप्रयोग करतो तेव्हां पुण्यांतील महाराष्ट्रीयांना मोठी गंमत वाटते. ह्यांतच जीवनाचा आनंद आहे. ह्या विविधतेंतच रमणीयता आहे. तुमच्या मित्रवर्गांत आयुष्याच्या निरनिराळ्या कार्यक्षेत्रांत राबणाऱ्या विविध लोकांचा समावेश तुम्ही करून पहा. तुमचे जीवन अधिक आनंददायक वाटूं लागेल तुम्हांला. तुम्हांला वाङ्मयाची आवड असेल तर एखादा व्यापारांत पडलेला मनुष्य मित्र करा, एखादा पोलीस-खात्यांतील इसम तुमच्या मंडळांत असूं द्या, एखादा सिनेमानटसुद्धां बसूं द्या की तुमच्या समोरच्या खुर्चीवर! मात्र एक गोष्ट करावयास हवी. तुम्ही स्वतः वाङ्मयभक्त म्हणून या सर्व लोकांनींही फडके-खांडेकरांच्या कादंबऱ्यांचा अभ्यास केलेला असला पाहिजे अशी समजूत सोडून देऊन त्यांच्याशीं संभाषण करावयास पाहिजे. पोलीसखात्यांतील इसमाशीं बोलतांना दोन-चार "लई वंगाळ" शब्दप्रयोग ऐकावे लागतील तुम्हांला. पण दचकूं नका; हे शब्द त्याच्या तोंडीं "आणि, वर, जर, तर, परंतु" सारखे बसलेले आहेत. गुन्हेगारांशीं, हलक्या प्रतीच्या गुंडखोरांशी त्यांचा संबंध जास्त येत नाहीं का? त्यांच्या सहवासांत काल घालवावा लागल्यामुळें बडोदेंकरांच्या "पथारी, बारी" शब्दप्रयोगा-सारखेच त्याचे ते शब्दप्रयोग आहेत. त्यांच्या मनाच्या पातळीपेक्षां अधिक उंच न जातां त्यांच्याशीं गप्पागोष्टी करा. खूप गंमत वाटेल तुम्हांला. त्यांचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण तुमच्याहून अति-निराळा दिसेल. तुमचा व्यापारी मित्र तुमच्याशीं बोलूं लागला म्हणजे त्याच्या व्यापारांतील दुःखांची कहाणी तो तुम्हांस सांगेल. कंटाळल्याचा चेहरा करूं नका. त्याच्याच जागी स्वतःला कल्पून त्याच्याशीं समभागी व्हा. जीवनाचं एक निराळंच दालन उघडलेलें तुम्हांला दिसेल. त्या सर्व लोकांची सुखाची, दुःखाची कल्पना परस्परांच्यापासून किती वेगळी! ह्या विविधते-मध्येंच पृथ्वीवरील जीवनाचा आत्मा आहे. लॉरेटा यंग आणि विवेकानंद ह्यांची भेट जगांतील विरोध दर्शवीत नाहीं, मी मनांत म्हणालों, साऱ्या जगांतील जीवनाची समालोचना तेथें झाली आहे. जगाचं सौंदर्य वाढविण्याच्या कामीं विवेकानंदांनीं जेवढे कष्ट घेतले असें आपण हिंदु-पद्धतीनें जीवनाकडे पाहण्याच्या दृष्टीनें म्हणूं—तेवढेच यंगच्या मानानें

तिनेंही जग सुंदर केले आहे असं पाश्चात्य दृष्टीने जीवनाकडे पाहणारे म्हणतील. त्यांच्या त्या विविधतेनें जगण्याच्या पद्धतींतच जगाचं सौंदर्य सांठविलेलें आहे. चर्चिल, सिनेमानटी, जवाहरलाल, देहविक्रयानें पोट भरणारी वेश्या, चार्ली चॅप्लिन्, गोराकुंभार: हेच जगाचे घटक. त्यांच्या एकमेकांहून अगदी विचित्र असणाऱ्या कल्पनांमुळेच निरनिराळ्या रंगांच्या फुलांनीं शोभणाऱ्या बागेप्रमाणें जगही मनोहर झालें आहे. लॉरेटा आणि विवेकानंद यांच्यातील विरोध समजत असूनही त्यांच्या जीवनक्रमाबद्दल विचार माझ्या मनात येऊन मी म्हणालों, "स्वामी आणि सिनेमानटी एकत्र आले यांत विसंगत कांहींच नाहीं. जगरहाटीशी सुसंगतच आहे ही भेट. या भेटीतच जगाचं सार सामावलेलं आहे." माझे डोळे आपोआपच त्या दोन प्रतिमांकडे वळले. मला भास झाला विवेकानंद मला म्हणत आहेत, "किती खुळा तूं आमच्याकडे पाहून हंसलास तो!" लॉरेटाही मोठ्यादां हंसली. तिला म्हणायचं होतं, "अगदीं बरोबर आहे तुमचं म्हणणं, विवेकानंद!"

स. कि. देशपांडे

उद्यां

"दादा, दादा, मला खाऊ केव्हां आणणार? आणि मला नवा बूटसुद्धा आणायचा आहे. आणणार ना?"

"हो बाळ, आणूं बरं उद्यां!"

मूर्तिमंत वत्सलता नि निष्पापता! मोकळ्या मनानें तिने आपल्या वडिलांना हव्या त्या वस्तू सांगितल्या आणि वडिलांच्या उद्यांच्या आश्वासनावर भोळ्या भावाने विश्वास ठेवून ती दुडुदुडु धांवतही गेली. "दादा उद्यां मला खाऊ आणणार आहेत! आणि उद्यां मला बूट आणायचे आहेत!" आपल्या मैत्रिणीजवळ उद्यांच्या आपल्या प्राप्तीबद्दल बोलतांना तिला कोण खात्री वाटत होती! तिनें गाल कसे फुगीर केले!! बोलण्यांत डौल किती आणला!!! सारे, सारे कांहीं प्रेक्षणीय होते. तिचा हा विश्वास चुकीचा होता काय? छे, मुळींच नाहीं!

तिच्या वडिलांनीं तरी तिची काय फसवणूक केली? छट्, आपल्या रोजच्या व्यवहारांत आज न होण्याजोग्या गोष्टी आपण 'उद्यां'वर ढकलतो, त्याप्रमाणें त्यांनींही तिला 'उद्यां'चें आश्वासन दिले. त्या प्रेमळ पित्याला मुलीच्या समाधानाचा लाभ झाला तो वेगळाच.

खरंच, ही 'उद्यां' आशाजनक आहे. एका संपादकाकडे पाठविलेल्या माझ्या लेखाबद्दल स्वीकाराचें त्यांचें पत्र मी अपेक्षित होतो. टपालवाला दिसला कीं माझी उत्कंठा क्षणाक्षणाला वाढे. वाटे कीं त्याच्या हातांतील एवढ्या ढिगांत आपल्या नांवांची ती बोटभर चिठ्ठी खात्रीनें असणारच. मोठ्या आशेनें मी प्रश्न विचारी व तो म्हणे, "नाही साहेब, आज कांहीं नाहीं!" अरेरे, कोण निराशा! पण लगेच माझे विचारी, समाधानी मन मला सांगे, "कांहीं हरकत नाहीं, आज पत्र आले नाहीं तरी उद्यां तरी खास येईल." आणि हा विचार मनांत आला कीं कितीतरी हलकें वाटे, एकदम सारी जडता नाहीशी होई, व पुनः नवा उत्साह जागा होई. ही 'उद्यां'च तेव्हां धीर देई.

अशी ही 'उद्यां'च माणसाला अनेक संकटांत सहाय्य करते. कंटाळून, दमूनभागून एकाद्या अपूर्ण गोष्टीमुळें आपण त्रासलो, गोष्ट तर पूर्ण करणे आहे परंतु हातून क्रिया मात्र होत नाहीं, अशा वेळीं "करूं आतां उद्यां" म्हणून आपण ती बाजूला सारतो व हुश्श म्हणून सुटकेचा श्वास टाकतो. कागदाच्या ढिगांत एकादा कचेरींतला कारकून डोकें खुपसून बसला तर त्याचे चहाबाज स्नेही म्हणतात, "राहूं द्या हो, होईल काम उद्यां, चला चहाला." अभ्यासाची अळंटळं करणारा विद्यार्थी अगदीं निश्चयाने प्रतिज्ञा करतो कीं, "आतां उद्यापासून नियमित अभ्यास करावयाचा." ऋणानें बुजबुजलेला परंतु नित्य नवे ऋण काढणारा एकादा निर्लज्ज ऋणको असाच लगबगीनें येऊन एकाद्या नव्या धनकोला गांठतो व म्हणतो की, "अहो, कसेंही करून एवढी वेळ भागवाच. उद्यां तुमची रक्कम तुमची तुम्हांला परत करतो." सारांश, व्यवहारांत असे हे 'उद्यां'चे वायदे अखंड चालू आहेत.

पण तसे ते चालू आहेत म्हणून तर आयुष्यांत आशा आहे, माणसाला धीर आहे व संसाराला गति आहे. नाहींतर साराच कारभार जागच्या जागी थंड झाला असता. ही 'उद्यां' म्हणजेच कालाचें अनन्तत्व व हेंच तिचें थोरपण. ह्या थोरपणाच्या विश्वासावर तर माणसाचा सारा भविष्यकाल अवलंबून आहे !

*

दीनानाथ तक्कर

उपयुक्ततेचे अभिमानी

—आणि खरोखरच मला प्रत्येक गोष्ट उपयुक्त असावी असा अट्टाहास धरणें मुळींच आवडत नाही. पण मनुष्याच्या साऱ्या कृती सहेतुक असल्या पाहिजेत असा कंठरव करणारे लोक कांहीं कमी नसतात. जगातल्या साऱ्या वस्तुजातांतून कांहीतरी उपयोग धुंडाळण्याची यांना खोड लागलेली असते. कित्येकदां तर हे लोक इतक्या एकान्तिक वृत्तीचे होतात कीं, सौंदर्याचा आनंद हीसुद्धां मानवी जीवनांतली एक उपयुक्त चीज आहे याची जाणीवही त्यांना रहात नाहीं. यांना एखादी सुंदर कविता किंवा कादंबरी वाचायला दिली तर ते म्हणतील, "तसंच पाहिलं तर ही गोष्ट कांहीं वाईट नाहीं, भाषाही सुंदर आहे, आणि वाचतांना मनाला आनंदही होतो; पण पुस्तकांत कांहीं बोध घेण्यासारखं नाहीं बुवा! कांहीं उपयोग नाहीं अशा पुस्तकांचा!" सीतेनें दिलेल्या मोत्यांच्या माळेंत राम नाहीं असें पाहून मारुतीनें ती फेकून दिली होती म्हणतात. मला वाटते हा मारुतीच या उपयुक्ततावाद्यांचा गुरू असावा! कारण एखादी वस्तू पिळून तींतून उपयुक्ततेचा अर्क निघाला नाहीं कीं हे लोकही असंच म्हणतात, "छे! यांत कांहीं राम नाहीं!" हे उपयुक्ततावादी कधी रपेट करायला गेले—('मौजेनें सहल करायला जाणें' हे शब्द त्यांच्या कोशांत नसतातच)—कीं त्यांचें लक्ष्य भोंवतालच्या सृष्टिसौंदर्याकडे कधींच जाणार नाही. हिरव्यागार शेतांभोंवतीं अस्पष्ट दिसणाऱ्या झोंपड्या आणि त्या इवल्याशा तळ्यांत सांचलेलें चमचमणारें पाणी त्यांना पहावेसें वाटणार नाहीं. कोंवळ्या सूर्यकिरणांनीं न्हाऊन निघालेले मंदिरांचे घुमट त्यांचे मन आकर्षिणार नाहीत. गुरांच्या गळ्यांतील घंटांचा खिण्‌खिण्‌ नाद, पक्ष्यांची किलबिल किंवा मधूनच वाहणाऱ्या वाऱ्याची शीळ यांतही कांहीं स्वर्गीय संगीत आहे याची जाणीव त्यांना राहणार नाही. ते म्हणतलि, "छे! छे! असल्या दृश्यांकडे पहात बसून आपल्या शक्तीचा अन् वेळेचा अपव्यय करण्यांत काय अर्थ?"

माझा एक मित्र असाच कट्टर उपयुक्ततावादी आहे. त्याच्याबरोबर आम्ही येथील राजवाड्यावरून जाणाऱ्या रस्त्याकडे नेहमीं फिरायला जातों. तेव्हां राजवाड्याच्या घुमटाप्रमाणें पसरलेले लालनिळे ढग पाहात, रस्त्याच्या दुतर्फा लावलेल्या झाडांच्या पानांशीं चाळे करीत, महालाच्या प्रवेशद्वारांत चालू असलेलें सनईवादन ऐकत किंवा वायुलहरींशीं गुजगोष्टी करीत आम्ही 'रेंगाळूं' लागलों कीं या आमच्या मित्राचा अगदीं संताप होतो आणि तो लगेच डावा-उजवा करीत लष्करी पद्धतीने पावलें टाकीत निघून जातो. तो असा रागावला कीं मला तांब्यांच्या "किति महामूर्ख तूं शहाजहां!" या कवितेंतील

"किति महामूर्ख तूं शहाजहां!
गुपित पळपुटें पञ्जरिं धरण्या व्यूह काय रचिलास अहा!"

असें म्हणणाऱ्या उपयुक्ततावाद्याची नेहमीं आठवण होते.

आपल्या प्रेयसीचं एक मनोरम स्मारक करून आपल्या असीम प्रेमभावनेला अजरामर करणाऱ्या शहाजहांला या गृहस्थानें मूर्ख ठरविलें होतें! असल्या एकान्तिक उपयुक्ततावाद्यांच्या सौंदर्यशून्य दृष्टीची मला कींव येते. मला वाटतें चुंबनांत जीवनसत्त्वें नसतात म्हणून तीं घेऊं नयेत असा उपदेश यांनीं केला तरी आश्चर्य वाटायला नको! पण सकाळच्या कोंवळ्या सूर्यप्रकाशांत हिंडतांना सूर्यकिरणांच्या औषधी उपयोगांचा विचार करायचा असतो का? हरिश्चंद्रानें स्वप्नांत केलेलें राज्यदान विश्वामित्राला कितपत उपयोगी पडलें याचा उल्लेख माझ्या वाचनांत नाहीं. पण आपला अनुभव तर असा आहे कीं, स्वप्नांत मिळालेली पैसुद्धां व्यवहारांत कामास येत नाहीं. पण म्हणून का आपण सुंदर स्वप्नें पडूं नयेत अशी इच्छा करतों कधीं? हवेंत बांधलेल्या मनोऱ्यांत कुणी राहूं शकत नाहीं हें मला कळतें. पण मनोराज्यें करण्याचा नाद मी या जन्मीं तरी सोडणें शक्य नाहीं. मला वाटतें, ही उपयुक्ततेची भानगड निसर्गालासुद्धां फारशी पसंत नसावी. नाहींतर त्याने पृथ्वीवर प्रकाश पाडण्याचं काम सूर्याकडे सोंपविलं असतांही, उषेला अन् संध्येला रंगी-बेरंगी वस्त्रें पुरविण्याचा आडधंदा त्याला कां करायला लावला असता? किंवा त्यानें सूर्यकिरण आणि जलबिंदू यांना सुंदर पण निरूपयोगी इंद्रधनुष्य घडविण्याची यातायात कां करायला लावली असती? जगांतल्या

साऱ्या वस्तुजातामागें उपयुक्ततेचा ससेमिरा लावून दिला तर बिचाऱ्या सौंदर्यदेवतेला पळतां भुई थोडी होईल !

पण याचा अर्थ असा नव्हे कीं, मी आपल्या आयुष्यांतील उपयुक्ततेची महती सर्वस्वीं अमान्य करतों. [उपयुक्ततेच्या हव्यासामुळें सौंदर्यदृष्टीचें उच्चाटन होऊं नये एवढेच माझें म्हणणें.] उपयुक्तता व सौंदर्य यांचा सुंदरसा समन्वय साधतां आला तर तो मलाही हवाच आहे. पण उपयुक्तता हें सौंदर्याचें एक अंग असावें असा हट्ट मी कधींच धरणार नाही.

उपयुक्ततावाद्यांच्या सौंदर्यशून्य दृष्टीचें एका विनोदी लेखकानें केलेलें विडम्बन मला आठवतें. एक चिनी राजा होता. प्रत्येक गोष्टींतून कांहींतरी बोध घेतां आला पाहिजे असा त्याचा अट्टाहास असे. गाणें ऐकण्याचे उपयोग न सांगतां आल्यामुळें त्यानें गवयांच्या घशांत शेन्दूर कोंबायचा हुकूम सोडला होता. नृत्यांतील मोहक अंगविक्षेपांपासून काय बोध घ्यावयाचा हें न सांगतां आल्यामुळें त्यानें नर्तकींच्या पायाच्या शिरा तोडून टाकण्याची आज्ञा केली होती. इतका निष्ठावंत उपयुक्ततावादी क्वचित्‌च आढळेल ! त्याच्या या बोधामृताच्या वेडाला कंटाळून शेवटी कवीनें त्याला विचारलें, "पण सरकार, आपल्या या लांब वेणीपासून काय बोध घ्यावयाचा ?"

मी त्या कवीच्या जागीं असतों तर मी त्या अरसिक राजाला विचारलें असतें, "राजेसाहेब, आपल्या या आयुष्यापासून तरी काय बोध घ्यावयाचा ?"

आणि खरोखरच, मी कधीं या विषयाचा विचार करूं लागलों कीं माझ्या डोळ्यांपुढे असा प्रश्न उभा राहिल्यावांचून रहात नाहीं. प्रत्येक गोष्टींतून उपयुक्ततेचें सार काढण्याच्या या वृत्तीनेंच मानवी जीवनाचें गूढ उलगडण्याच्या धडपडीला जन्म दिला असेल का ? प्रत्येक वस्तूंतून उपयोग शोधण्याच्या वृत्तीचीच परिणति जीवनाचें सार आणि अर्थ शोधण्याच्या तत्त्वज्ञानांत झाली असेल का ? तें कांहींही असो; पण सुंदर वस्तूंचे उपयोग शोधण्याच्या धडपडीमुळेंच आपण कसलेंतरी भयंकर तत्त्वज्ञान निर्माण करीत असतों असें मला वाटतें. जीवनाचा अंतिम अर्थ शोधण्याचा प्रयत्न मी तरी निदान अजून केला नाहीं. मी असा कांहीं

विचार करूं लागलों कीं माझ्यापुढें एक प्रश्न उभा राहातो – जीवनाचा अर्थ कांहींही असला तरी तें क्षणभंगुर आहे, नाशिवंत आहे – मग त्या अर्थात काय अर्थ आहे ? अन् मग मी उदास होतों. मानवतेचा मार्ग सुखकर करणें हेंच मनुष्याचं कार्य, मानव्याची सेवा हेंच मनुष्याचं ध्येय, आणि मानवी संस्कृतीचा विकास हेच मनुष्याचं उद्दिष्ट– बस्स ! इथेंच येऊन मी थांबतों आणि त्या अर्थाचा अंत पाहाणें सोडून देतों. साऱ्या मानवी जीवनाचें कोडें उकलण्याचें काम तत्त्वज्ञांचें. मी आपला उमर खय्यामच्या

"पण वाद घालुं दे त्या शास्त्र्यांस हटेल
जाऊं दे प्रश्न जर विश्वाचा न सुटेल"

या ओळी गुणगुणत बसणें अशा वेळीं पसंत करतों.

मानवी जीवनाला कुणी कुणी उद्यानाची उपमा देतात. पण या उद्यानाचा उपयोग काय अन् त्याच्या टोंकाशीं काय आहे हें पाहाण्याची धडपड मी नाहीं करीत ! आपण कुठून आलों, कां आलों, कुठें जाणार– असल्या विचारांत एकचित्त होऊन, माना उंचावून, दूरच्या टोंकांकडे नजर टाकण्याची यातायात आपण करूं लागलों कीं जवळपास असलेल्या गुलाबमोगरींच्या नयनाल्हादक सौंदर्याचा अन् मोहक सुवासाचा आस्वाद घेण्याची संधि आपण गमावणार नाहीं का ? या उद्यानाचा झांपा बंद व्हायची वेळ आली कीं तो कुठेंतरी लपून बसलेला "बडा रखवालदार" अचानक आपल्याला निरोप देईल कीं !!

पु. आ. चित्रे

एक भावाञ्जली

मी चोरून इकडेतिकडे बघितलें. माझ्या, डाव्या-उजव्या बाजूला, समोर, सगळीकडे औषधासाठीं आलेले रुग्ण लोक किंवा त्यांचे प्रतिनिधी यांची ही गर्दी जमलेली होती. त्यापैकीं नित्य त्या पवित्र स्थळीं दृष्टिभेट होण्यामुळें ज्यांना मी व जे मला ओळखीत होते असे कितीतरी असतील. आणि म्हणून तर मला जास्तच संकोचल्यासारखें होऊं लागलें. पण अखेर मी केलाच मनाचा हिय्या, आणि अगदीं एकादें आवश्यक कटु कर्तव्य करावें लागत आहे अशा लटक्या आविर्भावानें पायांतील बूट काढले आणि त्यांच्याकडे अनिमिष नेत्रांनीं पाहणाऱ्या त्या काळ्या, मळकट, बूटपॉलीश करणाऱ्या छोकऱ्याकडे केले—किती उत्सुकतेनें त्यानें त्यांवर झेंप टाकली म्हणून सांगूं !

गळ्यांत एक मोडकीतोडकी पेटी, डाव्या हातांत पृथ्वीवरील जल व भूपृष्ठ यांच्या प्रमाणांत लांकडी भाग व केंस असलेला एक ब्रश—ब्रस्स, या भांडवलावर उजव्या हातानें आणि चेहऱ्यावरील आविर्भावानें तुम्हां-आम्हांला आपल्या पादत्राणांची मलीनता काकुळतीनें पटवून देणाऱ्या या मजेदार व्यक्तीकडे तुम्ही कधी नीट-नीट पाहिलें आहे का ?

जेमतेम ७-८ च वय असेल त्याचें—ज्या वयांत तुम्हां-आम्हांला कपडे घालायलाही मोठ्या माणसांचें सहाय्य लागत असे—पण याच खेळण्याच्या, रडण्याच्या, हट्ट करण्याच्या, कोंवळ्या वयांत ही मलीनवसना बालमूर्ति चार पैसे कमविण्यासाठीं घराबाहेर पडलेली असते. आणि—आश्चर्य वाटेल तुम्हांला—त्याची कमाई खरोखरच चार किंवा फार तर सहा पैशांपलीकडे जात नाहीं. अत्यंत परिश्रमपूर्वक केलेल्या संशोधनानंतरच मी हें अधिकृत विधान करतों आहे. आणि या हास्यास्पद कमाईचें—म्हणजे कमाईच्या हास्यास्पदतेचें—सारें श्रेय रस्त्यांतून नाकासमोर चालण्याचा अभिमान बाळगणाऱ्या 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः' अशा—किंवा असें भासविणाऱ्या—तुम्हां-आम्हां शिष्ट लोकांनाच असतें.

"कुठलें पॉलीश आहे रे तुझ्याजवळ?" आमचे व्यवहारदक्ष मित्र विचारतात, "'कोब्रा' छाप आहे कीं नाहीं अं?—छे, मग नको जा—"

"अहो, कसले लेकाचे पॉलीश करतात हे!" आमचे दूरदर्शी स्नेही उद्गारतात, "—लुच्चे साऱ्या मुलुखाचे! अहो, चार दिवस तरी टिकतें का हें पॉलीश? सगळ्यांत उत्तम म्हणजे बेहत्तर आहे अर्धा आणा गेला तर, पण दुकानांतून करून घ्यावें नाहींतर आपलें घरीं हातानें—"

'कोब्रा' छापाचा उत्कृष्टपणा, दुकानी पॉलीशचा टिकाऊपणा किंवा घराऊ पॉलिशांतील स्वावलंबीपणा यांपैकीं कशाबद्दलच माझा मतभेद नाही. मलाही हें सारें अगदीं पटतें; पण मी जेव्हां अशा एखाद्या छोकऱ्याला पॉलीशसाठी ताबडतोब बूट काढून देतों, तेव्हां कधींच कांटेकोरपणें त्याच्या बूट पॉलीशची सफाई, टिकाऊपणा, डबीवरील छाप यांची विचक्षणा करीत बसत नाहीं. मला तर हें सारें एकाद्या विनोदगर्भ घटनेकडे गांभीर्याच्या कोटीबुद्धी चष्म्यानें पाहण्याइतकेंच विसंगत वाटतें.

मी जो एक पैसा त्याला देतों (आणि खरेंच सांगा, या त्रिदागींत उत्कृष्ट बूटपॉलीश मिळणें शक्य तरी असतें का?) तो पराकाष्ठेच्या निरपेक्षतेनें—दानधर्मातील दुव्याची आशा किंवा देवालयांतील कामना-पूर्तीची आकांक्षा या दोन्हींपासूनही अलिप्त अशा निरपेक्षतेनें देत असतों. माझ्या मनांत त्या वेळीं केवळ आदर, प्रेम, कौतुक यांची संमिश्र भावनाच उचंबळत असते. तो तांब्याचा एक तुकडा म्हणजे निव्वळ दयेवर जगणारा याचक आणि स्वकष्टानें मीठभाकरी मिळविणारा मजूर या दोहोंमधील त्या हृदयस्पर्शी दुव्यापुढें—जीवनसंग्रामांत अकालीं झेंप टाकणाऱ्या त्या बाल-अभिमन्यूपुढें—मी वाहिलेली एक चिमुकली भावाञ्जली असते!